આ આવૃત્તિમાં પ્રથમાવૃત્તિ કરતાં કાંઇ પણ ફેરફાર કે સુધારો વધારો કરવામાં આવ્યો નથી.

"ગુજરાતી પંચ"ની ૧૯૧૦ ની પહેલી ભેટ.

શાન્તિદા.

લેખક

મર્હુમ સૌ. સુમતિ લલ્લુભાઇ સામળદાસ,

અંધેરી.

પ્રકાશક

સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ,

આધપતિ અને માલિક, "ગુજરાતી પંચ",

અમદાવાદ.

દ્વિતીયાવૃત્તિ. પ્રત ૨૦૦૦.

સંવત્ ૧૯૬૯. સને ૧૯૧૩.

અમદાવાદ

ધી 'ગુજરાત' પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.

કિંમત બાર આના.

શ્રીહરિઃ

અર્પણ પત્રિકા.

સદા સ્નેહાળ વીરૂભાઇ,

(વિરમિત્ર ભીમરાવ દીવેટીયા, એમ. એ.)

(કેમ્બ્રીજ બી. એ.)

શાળા છોડયા પછી એકાદ વર્ષ ઇંગ્રેજી અભ્યાસ
તથા વાંચન તરફ બેદરકાર રહી, તે બેદરકારી
છોડાવી વાંચનની લાગણી ઉત્તેજીત કરી, સાથે
રહેવાનો લાભ મળવાથી સાથેજ ઘણું વાંચ્યું
એ સર્વ અને પછીથી વાંચવાના ફળરૂપ
આ ન્હાની નવલ–કથા પણ ઉપજી, અને
એ ત્હમારા હેતભર્યા શિક્ષણનુંજ પરિ-
ણામ એમ મ્હારી માન્યતા છે, એ
હૃદયની લાગણીથીજ પારખી શકશો
એટલે વિશેષ–શબ્દદ્વારા ન વર્ણવા
જેવી વસ્તુ–શબ્દદ્વારા ન
વર્ણવતાં આ ન્હાનું
પુસ્તક
ત્હમનેજ સવિનય પ્રેમપૂર્વક
અર્પણ કરૂં છું એવી વિનંતિ કરનાર

આજ્ઞાંકિત

સુમતિ.

શાન્તિદા.

પ્રકરણ ૧ લું.

બાળકો સાથે આનંદ.

Come to me oh ye children!

* * * *

You are better than all the ballads,
That ever were sung or said,
For ye are the living poems,
And all the rest are dead.

Longfellow.

પુનામાં જોવાલાયક સ્થળોમાં પર્વતી એ મુખ્ય સ્થળ છે. પુના શહેરથી પશ્ચિમ દિશામાં એક ઉંચા ટેકરા ઉપર એ સ્થળ આવેલું છે. ટેકરો વિશેષ ઉંચો હોવાથી ઉપર પગથીયાં બાંધી જવાનો રસ્તો કરેલ છે. ઉપરના ભાગમાં મુખ્ય મંદીર શંકર પાર્વતીજીનું છે; અને આજુબાજુ બીજાં ન્હાનાં ન્હાનાં અનેક દેવોનાં દેવાલય છે. મુખ્ય મંદીરની પાસે એક ધર્મશાળા છે ને ત્હેની અગાશી ઉપરથી આસપાસનો દેખાવ બહુ રમણીય લાગે છે. એક બાજુ પુનાનું વોટર વર્કસ, એક બાજુ પુના શહેર અને એક બાજુ જ્યાં પેશ્વા અને અંગ્રેજની છેલ્લી લડાઇ થઇ હતી તે ખડકી ગામ જણાય છે. એવું કહેવાય છે કે બાજીરાવે એ મકાનની એક બ્હારીમાં બેસીને લ્હડાઇ જોઇ હતી. જોવા જનારને એ બ્હારી ત્યાંના પુજારી

બતાવી તે વખતની વાત કહે છે. દેવાલય પ્રમાણમાં બહુ સારૂં છે. આજુબાજુ દેવોની મૂર્ત્તિઓ તથા મંદીરો પણ સુંદર, મનને ગમે તેવાં છે. સાંજને વખતે ત્યાં બહુ સારો દેખાવ લાગે છે અને ઠંડા પહોરની મધુરી ઠંડી હવા પણ બહુજ સારી આવ્યા કરે છે. કેટલીક વખત તો પવનનું જોર એટલું બધું હોય છે કે ધર્મશાળાની અગાશી ઉપર જવું પણ મુશ્કેલ પડે છે, ને ચહડતાં ચહડતાં ઉડી જવાની ખોટી ભ્રાન્તિ પણ કદી થાય છે. એ સ્થળ પુનામાં પ્રથમ આવનારને તો અવશ્ય જોવા જેવું છેજ. પરંતુ ત્યાંના રહીશો પણ ઘણીવાર ફરવા અથવા દર્શન નિમિત્તે ઉપર જાય છે. ઉપર ચહડવાનાં પગથીયાં સુધી છેક ગાડી આવી શકે છે. અને પગથીયામાં વચ્ચે વચ્ચે મ્હોટાં ચોરસાં બાંધી લોઢાના બેન્ચ ગોઠવેલા છે.

આ વાર્તાની શરૂઆત વખતે શરદઋતુ બેસી ગઈ હતી. પુનામાં વર્ષાઋતુમાં હવા બહુજ ખુશનુમા રહે છે ને ત્યાં કુદરતી લિલોત્રીનું પુષ્કળ જોર હોવાથી સર્વ સ્થળ લીલાં લીલાંજ બને છે. વર્ષાઋતુમાં તો વરસાદ અને વાદળામાં એની ખુબી શરદીને લીધે સમજાય નહિ પણ બેસતી શરદઋતુમાં તો વરસાદ તરતનો બંધ થયો હોય ને ઠંડી પડવાની હજી શરૂઆત હોય તેથી સર્વ સ્થળો બહુ મનરંજક લાગે છે. આ વખત આશ્વિન વદી તેરશનો હતો તેથી શહેરમાં ઠામ ઠામ દીવાળીની રોશની ને શોભા પૂર્ણ જામી હતી. સાયંકાળનો સમય હતો તેથી બધે હજી દીવાબત્તી થઇ ગયાં નહોતાં પણ બહાર હાંડી, ઝુમ્મર ટાંગેલ તે રાતના ત્હેના ભપકાનું ભવિષ્ય બતાવતા હતા, સૂર્ય અસ્ત થવાની બરોબર તૈયારીમાં હતો તેટલા વખતમાં પર્વતી ઉપરની ધર્મશાળાની અગાસી ઉપરથી ત્રણ ચાર જણ નીચે ઉતરવા મંડયાં. ત્યાં ફરવા નિમિત્તે વહેલાં આવેલાં પણ પાંચ વાગ્યા સુધી પવનનું અત્યંત જોર હોવાને લીધે તેઓ અગાશી ઉપર ચઢી નહીં શકવાથી નીચેજ રોકાયલાં હતાં અને જરા મોડેથી પવનનું જોર નરમ પડતાં અગાશીમાં જઇ સર્વ સારી રીતે જોઈ નીચે ઉતરતાં આટલું મોડું થયું. એ મંડળમાં એક પચીસેક વર્ષની અત્યંત ખુબસુરત સ્ત્રી સર્વથી

આગળ હતી. ત્હેની એક આંગળીએ ત્હેનો પાંચેક વર્ષનો ન્હાનો ત્હેના જેવોજ સુંદર પુત્ર હતો. જરા પછવાડે ત્હેની સાત વર્ષની પુત્રી ધીમે ધીમે પોતાની દાસી સાથે ચાલતી હતી. અગાડી ચાલતી સ્ત્રી મુખ ઉપરથી સુંદર અને ઉમ્મરે પહોંચેલ છતાં બહુ નિર્દોષ અને સોળ વર્ષની કુમારીકા જેવી આનંદી તથા રમતીઆળ લાગતી હતી. અને છોકરાંની સાથે ત્હેમના જેવડીજ બની જરા પણ ગંભીરતા રાખ્યા વિના સરળતાથી વાતો કરતી હતી. એ સ્ત્રી કોઇજ નહિ પણ આપણી વાર્તાની નાયિકા શાન્તિદા હતી. આંગળીએ ઝાલેલ પુત્ર દેખાવમાં માતાના જેવોજ સુંદર અને સુકુમાર હતો. તેમજ સ્વભાવે પણ તેવોજ આનંદી હશે એવું મુખપરથી જણાતું હતું. પછવાડે ચાલતી પુત્રી ઉમ્મરના પ્રમાણમાં બહુ ગંભીર લાગતી હતી અને દેખાવડી હતી છતાં ચ્હેરો માતા કરતાં તદન જુદોજ હતો. એટલી સાત વર્ષની છતાં અપૂર્વ દૈવી શાન્તિ ત્હેના મુખ ઉપર છવાઈ હતી. તે જ્યારે બોલતી ત્યારે ધીમું સ્મિત કરીનેજ બોલતી. પગથીયાં ઉતરતાં માતાને બે બાજુ છોકરાં સાચવવાં મુશ્કેલ પડશે એવું સમજી તે પાછળજ ચાલતી હતી પણ વાતો માતા સાથે કરતી હતી. ત્રણેના મુખ ઉપર અમીરાઇની પૂર્ણ છાપ હતી અને તેઓ સર્વરીતે પૂર્ણ સુખી હોય એમ જણાઈ આવતું હતું. પુત્રીનું નામ ઇન્દીરા હતું પણ ત્હેને લાડમાં સહુ કુમારી કહેતાં અને પુત્રને તો માત્ર કુમાર એ નામથીજ બોલાવતાં. એકનો એક પુત્ર હિન્દુઓના ધારા પ્રમાણે બહુ મોંઘો તેથી જરા વિશેષ મ્હોટો થયા પછી નામ પાડવા ધારણા હતી.

અગાશી પરથી ઉતરી મંદીરના દ્વારમાંથી બ્હાર નીકળી બે ચાર પગથીયાં ઉતર્યા એટલે આસપાસ નજર કરી એકાન્ત જોઈ કુમારી બોલી "શાન્તિ બ્હેન ! આજે પાછું આપણે મોડું કર્યું. ઇન્દુકાકા બેન્કમાં રાહ જોતા હશે અને વળી જરા નાખુશ થશે."

"ઈન્દીરા ! આજે કાંઈ આપણે અજાણતાં, અથવા ભુલમાં મોડું નથી કર્યું. ઘેરથી નીકળી જરા બન્દરમાં રોકાયાં ત્હેમાં તો વાર થઇ હતીજ ત્યાં

વળી પાછું પવને જોર કર્યું ત્યારે શો ઉપાય ! મ્હને તો બ્હીક બહુ લાગે છે.

“ શાન્તિ બ્હેન ! ” કુમાર વચમાંજ બોલી ઉઠયો, “ તે આપણે જ્યારે બજારમાં ગયાં ત્યારે હમને ગાડીમાં બેસાડી રાખી ત્હમે પેલી મોટી દુકાનમાંથી શું લઇ આવ્યાં, મ્હને કહોને ?

શાન્તિદાએ લાડમાંજ બાળકના કુમળા ગાલપર તમાચો માર્યો ને બોલી “ જોતો ખરી આ છોકરાની પક્કાઇ ? અત્યાર સુધી ગાડીમાં એ વિશે એક શબ્દ પણ ન બોલ્યો, અને હવે જ્યારે હું ઉતરવાની અને ઝટ બેંક-માં પહોંચવાની ઉતાવળમાં છું ત્યારે મ્હને પુછે છે કે શું લાવ્યાં ? જા નહિ કહું ? ” કુમાર જરા લજવાયો માતાની કમ્મરે બે હાથે વળગી પ-ડયો; અને ત્હેને દાસીને સોંપવા શાન્તિદા ઉભી રહી.

“ નર્મદા ! કુમારને તેડી તું હળવે હળવે ઉતર. એ ગાંડો છોકરો મ્હને અડફટમાં આવે છે ને મ્હારો જીવ હવે ઝટ પહોંચવા તલપાપડ થયો છે તેમાં ઉતરવા દેવામાં એ મ્હને વચ્ચે નડે છે. હું કુમારીને લઇ આગળ ચાલુ છું. ઇન્દીરા ચાલ મ્હારી આંગળીએ આવ તો ” ?

માતાની આજ્ઞા પ્રમાણે કુમાર નર્મદા પાસે ગયો. અને મા છોકરી આંગળી પકડી ઝડપથી ઉતરવા મંડયાં. થોડી વાર તો બન્ને મૂગાં ચાલ્યાં પરન્તુ કુમારીના મનમાં આજનો જોયેલો સુંદર દેખાવ રમ્યા કરતો હતો તેથી એનાથી બોલ્યા વિના ન રહેવાયું.

“ શાન્તિ બ્હેન ! મ્હને આજનો દેખાવ બહુજ ગમ્યો છે. અ-ગાશી પરથી આસપાસ કેવું લીલું લાગતું હતું ! ત્હેમાં દુરથી બે નદીના સંગમ જેવું કાંઇક ખડક વાસલા આગળ લાગે છે તે જોતું તો મ્હને બ-હુજ ગમ્યું. જાણે અગાશી પર બેસી રહું ને જોયાજ કરૂં. ”

“ કુમારી ! ત્હારૂં તે ઠેકાણું છે કે નહિ ! હમણાં તો તુંજ મ્હને ભ-ડકાવતી હતી કે તેઓ બેંકમાં રાહ જોઈ નાખુશ થયા હશે ને પાછી કહે છે કે મ્હને તો ત્યાંથી ઉઠવું ગમ્યુંજ નહિ ? એનો શો અર્થ ! ”

" પણ ત્યાંથી ન ઉઠવું એમ મ્હારે કહેવાનું હતુંજ નહિ. હું તો એટલું કહેવા માગતી હતી કે હવે કદી ત્હમે નવરાં પડો ત્યારે હમને લઇ અહીં ન્હેલાં આવો તો આપણે બહુવાર સુધી ઉપર બેસી શકીએ."

" હા ! તે ખરૂં. વળી કદી એવું કરીશું."

" જુઓને " કુમારીએ તો ચલવ્યુંજ " જે દિવસથી ઇન્દુકાકા બેન્કના અત્યંત કામના ભાર તળે આવ્યા છે તે દિવસથી આપણી સાથે તો આવી શકતાજ નથી. એમને આ નોકરી મળ્યા પહેલાં આપણે કેવી મઝા કરતાં ? "

" બ્હેનડી ! શું કરવું ! એતો જેમ પૈસો વધારે મેળવવા ઇચ્છા તેમ મજુરી વધારે. ત્હેમાં પુરૂષોને તો કદી કમાયાનો સંતોષ હોયજ નહિ. તું હજી બાળક છે. મ્હોટી થઇશ ત્યારે પૈસા ને પૈસાના ખપની સમજ પડશે. બેટા ! હમણાં તો પૂર્ણ સુખને લાડમાં ઉછરોછો તે ત્હમને શી ખબર પડે ! કોઈ ગરીબના, ભીખારીના હાલ જોયા છે ? "

" હા. હા. જો ખરે ! બહુ ઠીક યાદ આવ્યું " કુમારી કંઇક યાદ આવવાથી નીચલા હોઠ ઉપર પોતાની નાજુક આંગળી મુકી બોલી. " એક દિવસ ત્હમે અહીં કોઇ પ્રો. કર્વેનું અનાથાશ્રમ છે, તે સારૂ કહેતાં હતાં તે એવા ગરીબો માટેજ કે ? " બાળાએ નિર્દોષતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

" કાંઇક એવુંજ " શાન્તિદા એના પ્રમાણમાં કાંઇક ગંભીર થતાં બોલી " એ આશ્રમમાં ગરીબ જનોને નહિ પણ નિરાધાર વિધવાઓને રાખે છે ને કોઇક કોઇક અનાથ માબાપ વિનાની ગરીબ છોકરીઓ પણ છે, પણ પુરૂષને સારૂ તે કાંઇ નથી. પ્રભુએ પુરૂષને તો બળ ને એવી જાતનું શારીરિક બંધારણ આપ્યું છે કે જ્યાં ગમે ત્યાં રખડી મજુરી કરી પુરૂં કરે પણ બીચારી સ્ત્રીઓની શી દશા ? એ આશ્રમ તેમને સારૂ છે. વળી કોઇક દિવસ બતાવીશ."

" હું ત્હમને જરૂર યાદ કરાવીશ " બાળાએ ઉત્તર દીધો. એ એટલું બોલતું પૂરૂં કરી રહી ત્યાં ઉતરાણ બંધ થયું અને ગાડી સુધી જતાં જે

કનાલ પરનો પુલ ઓળંગવો પડે છે તે આવ્યો. બન્ને પુલ પરના દ્વાર પાસે ઉભાં ને પછવાડે દાસી સારૂ જોયું. વાતમાં ને વાતમાં એ બન્નેનું તો ત્હેમને વિસ્મરણજ થયું હતું. એ જરા દૂર પડ્યાં હતાં એટલે એમને આવતાં સુધી બન્ને સ્થંભ્યાં, અને એ આવી લાગતાં ચારે સાથે ટનલમાં થઇ ગાડી પાસે જઈ ઉભાં. છોકરાંને પ્રથમ બેસાડી શાન્તિદા ગાડીમાં ચ્હડી. તે ફેશનેબલ, સુંદર, ભપકાવાળી, એક ઘોડાની બ્રોહામ હતી. ઘોડો પણ ભરેલ ને તેજ હતો. કુટુંબના માણસો બેસી રહેતાં દાસી સ્હામી બાજુ સામાનના બંડલો આઘાં કરી સંકોચાઈ બેઠી. સાઇસ બારણું બંધ કરી ગાડી ક્યાં લઇ જવી તે સારૂ આજ્ઞા લેવા હેન્ડલ ઝાલી ઉભો.

"શેઠની બેન્કમાં બુધવાર પેંઠમાં લો. જરા ઝડપથી ગાડી હંકાવજો."

ગાડીમાં બેસતાં બંડલ જોઇ પાછા કુમારને તેમાં શું છે તે જાણવા આતુરતા થઇ અને પ્રશ્ન કર્યો.

"શાન્તિ બહેન ! હવે તો કહો કે આમાં શું છે ? હવે કાંઇ હું પકાઈમાં નથી પુછતો."

"મ્હારા લાડકડા ! એતો ચોથે દિવસે બેસતું વર્ષ છે એટલે ત્હમારે સારૂ અકેકી ભેટ આણી છે તે તે દહાડેજ આપીશ. હમણાં કહું તો ત્હમારો ઉઘમ જતો રહે."

કુમારને પણ એ વાત તો ગમી. બેસતે વર્ષ કાંઇ નવું મળશે ત્હેનો અત્યંત હર્ષ બન્ને ભાઇ બ્હેનને થયો. અને બન્ને ધીમે ધીમે છાની વાતો કરવા મંડયાં. શાન્તિદા કાંઇ બહુ ઉંડા વિચારમાં હતી ને તેથી બાળકો તરફ તેનું લક્ષ નહોતું. ધ્યાનમાં ને ધ્યાનમાં બેન્કનું મકાન આવ્યું તે પણ ખબર ન પડી. ગાડી ઉભી રહેતાં તેણે એકદમ ચમકીને કોચબોક્ષ ઉપરથી નીચે ઉતરતાં સાઈસને આજ્ઞા કરી કે "શેઠને વરદી આપો."

4735
7

પ્રકરણ ૨ જું.

પતિ-પત્ની.

Be a God and hold me with a charm,
Be a man and fold me within thine arm.

Browning.

શેઠાણીની વરદી મળતાં સાઇસ બેન્કના મકાનમાં દોડ્યો. ત્હેણે પોતાના શેઠને મકાનના ઓટલાના ઉમરામાંજ ઉભેલ જોયા. નમીને સલામ કરી શેઠાણીના આવ્યાની ખબર આપતાં શેઠ ઓટલાના ચાર પાંચ પગથીયાં ઉતરી નીચે આવી ગાડી પાસે ગયા. ત્હેને સાધારણ રીતે સહુ લોક ઇન્દુભાઇ કહેતાં પણ ત્હેનું મ્હોટું નામ મહેન્દ્ર હતું. તે દેખાવે કદાવર પણ કાંઇક થોડી મુદત પહેલાંજ બહુ મંદવાડ ખાઇ ઉઠેલ હોય એવું મ્હોં ઉપરથી દેખાતું હતું. ચ્હેરો આકર્ષક બહુ હતો અને એને જોતાંજ લાગે કે કુમારી પિતાની પ્રતિમાજ હતી. મ્હોં ઉપર પૂર્ણ ગંભીરતા છવાયલી હતી અને જેમ પત્ની આનંદી તેમ પતિ ગંભીર એમ બન્ને વિરૂદ્ધ સ્વભાવનાં હતાં. એનું ચાલવું પણ શાન્ત ને ધીમું હતું. એ કુળવાન પિતાનો પુત્ર હતો. વિદ્યા બહુ સારી સંપાદન કરેલી હતી અને ન્હાનપણથીજ નામ કહાડી મ્હોટી મ્હોટી નોકરી મેળવતો બેન્કના મુખ્ય મેનેજર જેટલી ઉંચી પદવીએ પાંત્રીસ વર્ષની ન્હાની ઉમ્મરે ચહડ્યો હતો. તેથી પોતાની બુદ્ધિ સારૂ લગાર ગર્વ હતો, કુટુંબ ઉંચ તેથી કુળાભિમાન પણ હતું અને તે પ્રાણ કરતાં પણ આબરૂ વિશેષ કિંમતી ગણતો. સ્વભાવે કડક છતાં મળતાવડો હોવાથી પુનામાં બહુ સારી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો. નોકરી નિમિત્તે એને પેહેલાં ફરવું પણ પડેલ તેથી દુનિયાનો ઠીક અનુભવ હતો.

ધીમે ચાલે નીચી દૃષ્ટિએ ઈન્દુભાઇ પોતાની ગાડી પાસે પહોંચ્યો.

દૂરથી પતિને આવતા દેખીને શાન્તિદાએ સામાનનાં બંડલો નીચે બેઠકના ખાનામાં મુકી છોકરાને દાસી પાસે બેસાડી પોતે જરા ખસીને બેઠી. ઇન્દુભાઇ બારણું ખોલી માંહી ચ્હડયો અને કાંઇપણ બોલ્યા વિના પત્નીની પાસે બેઠો. અને સાઇસને ગાડી બંગલા તરફ લઈ જવા હુકમ કર્યો. ગાડી બજારમાં થઈ કેન્ટોન્મેન્ટ જ્યાં મ્હોટા મ્હોટા સુંદર બંગલાઓ આવેલા છે તે તરફ ચાલવા લાગી. ગાડીમાં બેસતાંજ શાન્તિદા સમજી ગઈ કે પતિ પૂર્ણ ખુશીમાં નથી. પોતાને આવતાં વાર થઈ તેથી નારાજ છે એમ ચેતી પરન્તુ બીજું કારણ પણ હોય એવું ધારી પુછ્યું "કેમ ? આજે કંઇ બેંકમાં બહુ કામ પ્હોંચ્યું છે કે શું ?"

"ના ! ના ! તેવું કાંઈ નથી એતો સહેજજ" પતિએ ગાડીની બ્હારજ દૃષ્ટિ રાખી જવાબ આપ્યો.

"આજે હું છોકરાંને પર્વતી દેખાડવા લઇ ગઇ અને વળી જરા બજારમાં પણ કામ હતું તેથી મોડું થયું છે."

"કાંઈ નહિ ! મ્હારે તો એટલો વખત વિશેષ કામ થયું" ઈન્દુભાઇએ જરા ઉડતો જવાબ આપતાં કહ્યું. કારણકે પોતાની નાખુશી ગાડીમાં છોકરાં અથવા દાસી દેખતાં દેખાડવી એ એને એના સ્વભાવ પ્રમાણે પસંદ નહોતું, ને તેથી ત્હેણે વાત ફેરવતાં પર્વતી ઉપર શું જોયું કયાં ચહડયા વિગેરે છોકરાંને પુછતાં એ વાત ફેરવી.

શાન્તિદાને લાગ્યું કે ઘેર જતાં આજે કાંઇ પણ ઠપકો જરૂર મળશે. ને ત્હેને લીધે થોડીવાર ત્હેનું આનંદી મ્હોં જરા કુમળાયું પણ પછી પાછી તે નિર્દોષ પત્ની સર્વ ભુલી છોકરાંની વાતમાં પતિની સાથે જોડાઇ અને વાતમાં બંગલો પણ આવી પહોંચ્યો.

બંગલો સ્ટેશન ઉપરથી બન્ધ ગારડન્સમાં જતાં જે મ્હોટા સુંદર બંગલાઓ આવેલા છે ત્હેમાંનો એક હતો. મુખ્ય બેન્કના મેનેજર એટલે પોતાના હોદ્દા પ્રમાણે જરા ઠાઠમાં રહેવું પડતું. એક મ્હોટા કમ્પાઉન્ડની વચ્ચે એ રહેલ હતો. એની આગળના ભાગમાં બહુ સુંદર બગીચો કરેલ હતો.

બાગની મધ્યમાં એક ફુવારો હતો અને ત્હેની આસપાસ લોઢાના બેન્ચ ગોઠવેલ હતા. વળી ફુવારાની બે બાજુ બે મંડપ કરી ત્હેના ઉપર જુઇની વેલો ચ્હડાવેલ હતી. ત્હેની પાસે કાચની ચીનાઇ ખુરસીઓ ગોઠવેલ હતી. આખા કમ્પાઉન્ડમાં ઝીણી ચળકતી રેતી પાથરેલ હતી. મ્હોટા દ્વારમાં થઈ ગાડી માંહી દાખલ થઈ અને મકાનના ઓટલા પાસે જઇ ઉભી રહી. ગાડીમાંથીજ વચલા દીવાનખાનાનો ભપકો જણાતો હતો. બંગલો એક માળનો બેડી બાંધણીનો ને દેખાવમાં ખુલ્લો હોવાથી જોનારને જોતાંજ ગમી જાય તેવો હતો. નીચેના ભાગમાં એક વચલો હોલ અને ચાર બાજુ ચાર ઓરડા હતા. વચલા હોલને દીવાનખાના તરીકે બહુ શણગારેલ હતો. એની જમણી બાજુનો પ્હેલો ઓરડો મહેન્દ્રના કામકાજ સારૂ ખાસ રોકેલ હતો અને બીજા ઓરડામાં ન્હાનાં ન્હાનાં કબાટો ગોઠવી લાઇબ્રેરી જેવું બનાવ્યું હતું. મહેન્દ્ર વિદ્યાવિલાસી હતો પણ કામકાજમાં બહુ અન્ય વિષયનું વાંચવાનો સમય ન મળતો. શાન્તિદા પણ સારૂં ભણેલી અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત જાણતી હતી. પણ સ્વભાવ બહુ મોજીલો તેથી વાંચવામાં બહુ મન ન ટકતું, અને એક વિષયમાં સ્થિરતા નહોતી તેથી લાયબ્રેરી તો માત્ર શોભાનીજ હતી. કદી વાંચવા સારૂ માંહી બેસતી પણ તે નામનું. તેથી એ ઓરડો તો વપરાશ વિનાનો હતો. ડાબી બાજુના પ્હેલા ઓરડામાં શાન્તિદા દહાડે પોતાનો વાસ કરતી. અને પોતાને મળવા આવનારાં વિગેરે સંગાથે ત્યાંજ વખત કહાડતી. એ ઓરડો એને અત્યંત રહેઠાણને લીધે બહુ પ્રિય થયો હતો. જેમ મહેન્દ્રની ઓફીસનો ઓરડો સ્વચ્છ નિયમિત ગોઠવાયલો રહેતો તેમ શાન્તિદાનું ન રહેતું. એક ઠેકાણે કપડાં તો એક ઠેકાણે ભરવાનું, એક ખુરસી પર ઉઘાડી ચોપડી, તો એક ટેબલપર ઉડતાં ન્યુસપેપર એવું હતું. વળી જ્યારે કદી મનમાં મોજ આવે ત્યારે સમુ કરે પણ કાયમ તો બેદરકારજ રહેતી. મહેન્દ્રને એવી બેફીકરતા સારૂ બહુ નાખુશી રહેતી પણ પત્નીપર અત્યંત પ્રેમને લીધે કદી કાંઈ બહુ કહેતો નહિ. રહેજ અણસારામાં કહે ને જો સમજે તો ઠીક નહિતો ચલવી લેતો. શાન્તિદાના ઓરડાની પાસેનો ઓરડો છોકરાંના રમવા તેમજ ભણવાના વપ-

રાશમાં આવતો. ઉપરના ભાગમાં માત્ર બેજ ઓરડા હતા અને તે સુવાના કામમાં આવતા. બંગલામાંથી ઉતરી જરા ચાલી રસોડા તરફ જવાનું અને તે ભાગમાં એ સગવડ સારૂ જુદી જુદી ઓરડીઓ હતી. એની એક બાજુ દૂરના ભાગમાં તબેલો વિગેરે હતું અને તેથી મહેન્દ્ર સારી રીતે સગવડમાં રહી સુખમાં દિવસ ગાળતો.

ગાડીમાંથી ઉતરતાંજ નોકરને સામાન પોતાના ઓરડામાં આણવા આજ્ઞા કરી શાન્તિદા છોકરાંને લઇ નીચે ઉતરી અને મહેન્દ્ર પણ ઉતર્યો. મહેન્દ્ર પોતાના ઓરડામાં જઇ થોડીવારમાં આવવાનું કહી પ્રથમ ચાલ્યો, અને શાન્તિદા છોકરાં સાથે ધીમી ચાલે ચ્હડી. કુમાર અને ઇન્દીરાને એમના ઓરડામાં રમવા મોકલી પોતે પોતાના ઓરડામાં જઇ એનાંએ કપડાં સાથેજ કોચ ઉપર પડી. અને એકલી પડતાં પતિની થોડી ઘણી નાખુશીનો વિચાર આવતાં નિશ્વાસ નાખ્યો. પહેલેથીજ પૂર્ણ લાડમાં રહેલ હોવાથી કદી તે એક શબ્દ પણ ન સાંખી શકતી. બહુજ નરમ હૃદયની હોવાથી લાગણી બહુ થતી પણ નિર્દોષતા અને આનંદી સ્વભાવને લીધે બધું ઝટ ભુલતી. પર્વતી ઉપર ચ્હડયાના થાકને લીધે જરા શ્રમિત થયેલી ને પાછી જરા દીલગીરી હતી તેથી સુંદર સફેદ કપાળ ઉપર પરસેવાનાં મ્હોટાં બિન્દુ જામ્યાં હતાં તે રૂમાલથી કહાડી લોહી નાંખતી હતી તેટલામાં મહેન્દ્ર ઓરડામાં દાખલ થયા અને દૂર ટેબલ પાસે ખુરશીપર બેઠો.

થોડીવાર તો બન્ને ચુપ રહ્યાં પણ તે આનંદી શાન્તિદાથી ન સહેવાયું. જે હોય તે ઝટ ખુલાસો થાય ને પાછા પ્રેમી પતિ એ ભૂલી પોતાની સાથે આનંદમાં ડુબે એ ઇચ્છાથી ખુલાસા સારૂ પોતેજ વાંક કહાડી પ્રશ્ન કર્યો. "વારૂ! એકવાર ગાડીમાં પુછ્યું ને પાછી પુછું છું કે આજે છે શું આમ આવીને શાન્ત કેમ બેઠા?"

"શાન્તિ! તું કારણ નથી જાણતી! અમસ્તો મ્હને પ્રશ્ન કેમ કરે છે?" મહેન્દ્રે વાતનો જવાબ પુરો હજી પણ ન દીધો. પત્ની ઉપરનો પ્રેમ ત્હેને એ વાત અટકાવવા લલચાવતો, અને એનું નિયમિત કામ કરવાનો સ્વભાવ તથા ન્યાયી બુદ્ધિ ઠપકો આપવા આકર્ષતાં.

"હું શું જાણું? થોડું ઘણું સમજી છું પણ તેટલા ઉપરથી આજ આવું હશે એમ શી ખાત્રી"?

"ત્યારે શું બીજું પણ ત્હેં હું નાખુશ થાઉં એવું કર્યું છે કે શું?" મહેન્દુભાઇએ સ્હામો પ્રશ્ન કર્યો.

આ પ્રશ્નથી શાન્તિદા અચાનક ચમકી. એના મ્હોંપર ગભરાટ ખુલ્લો પ્રદર્શિત થયો પણ પાછી ઠેકાણે આવી ધૈર્યથી બોલી. હું નથી ધારતી કે આજના દિવસમાં મ્હેં ત્હમને કાંઈ નાખુશ કરવા જેવું કર્યું હોય. કાંઈ અજાણતાં થયું તો કહો તે ખબર પડે.

"હું તો કાંઇ ખાસ જાણતો નથી પણ મ્હેં બીજા અપરાધનું પુછ્યું ત્યારે કેમ ગભરાઇ ગઇ?"

"નહિ એતો સહેજ જ ત્હમારી બોલવાની ઢબે મ્હને મુંઝવી" શાન્તિદાએ જવાબ આપ્યો.

"બહુ સારૂ! ત્યારે હવે મ્હારી સ્હામે આંખથી આંખ મેળવીને કહે કે તું બીજી કોઈ રીતે અપરાધી થઇ નથી. નિર્દોષ હોઈશ તો સમજાશે. ને પછી હું મ્હારી નાખુશીનું કારણ કહીશ."

શાન્તિદાએ પોતાનાં ચંચળ ચક્ષુ પતિ ઉપર ફેરવ્યાં અને બહુ દૃઢ મનથી ધીરે સાદે જવાબ દીધો "આજના આખા દિવસમાં બીજી કોઇ રીતે હું ત્હમારી અપરાધી થઇ નથી. અને એ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું. હવે ત્હમારી વાત કહો."

મહેન્દ્રને ખાત્રી થઇ. ગભરાટ થવાનું કારણભૂત પોતેજ હતો એમ માન્યું અને તેથી જરા નમ્ર બનતાં કહ્યું.

"શાન્તિ! મ્હેં પાછા આવી નોકરીનો ચાર્જ લીધે આજ ચાર પાંચ મહિના થયા તેટલા ટુંક સમયમાં તું કેટલી વખત મ્હને તેડવા આવવામાં મોડી થઇ છે!"

"ઓછામાં ઓછી પાંચ છ વખત તો થઇ હઈશ ને તે મ્હારી ભુલ હું કબુલ કરૂં છું" પત્નીએ નિર્દોષતાથી પોતાની ભુલ કબુલી.

"નહિ ત્હેમાં માત્ર ત્હારી ભૂલજ નહિ પણ બેદરકારી; પણ વળી થોડો વાંક મ્હારો પણ છે. ઘરમાં છતી બે ગાડીઓએ હું ત્હારા તેડવા આવ્યાની રાહ જોઉં છું. જો એકલો આવું તો શું સગવડ નથી! પણ મ્હને ત્હારો અતિ મોહજ છે."

પતિએ રીસમાં પણ પ્રેમ જણાવ્યો તેથી શાન્તિદાના મ્હોં ઉપર લાલાશ આવી અને એક ક્ષણમાં તે સર્વ ભુલી પતિ પાસે જઇ ઉભી.

"હું હવેથી એવી ભૂલ કદી નહિ કરૂં. હું વચન આપું છું પણ મ્હારા ઉપર નાખુશ ન થાઓ. એ મ્હારાથી નહિ સહેવાય."

"જા માફી બક્ષી. હવે કાંઇ?" હજી મહેન્દ્ર એટલું બોલવું પૂરૂં કરી રહ્યો ત્યાં ઓરડામાં નોકર આવી ઉભો અને બેન્કનો હેડક્લાર્ક કાંઇ કામ સારૂ આવ્યાના ખબર આપ્યા.

"મ્હારે આજે અત્યારે કલાકનું કામ છે તે મ્હારા ઓરડામાં કરૂં છું. પછી પાછો જેમ બનશે તેમ જલદીથી આવીશ" એમ કહી મહેન્દ્ર ઉઠીને બ્હાર ગયો ને શાન્તિદા એકલી પડતાં પાછી ઉંડા વિચારમાં ડુબી. પતિએ બીજા અપરાધ સારૂ કરેલો પ્રશ્ન હૈયે ચ્હડયો. ભૂતકાળ સાંભળ્યો અને કદાચ પોતાની છુપી વાત તે એકાદ બે દિવસમાં જાણશે તો શી દશા થશે એવો વિચાર થયો. દિવાળીનો દિવસ ઝડપથી આવી પહોંચતો હતો. અને નવે વર્ષે સહુના નવા નવા હિસાબ દાખલ થવાના હતા. પોતાના ઘરમાં પણ લક્ષ્મીપૂજન બહુ ધામધુમથી કરવાનું હતું. મહેન્દ્રે જેટલી બને તેટલી શોભા કરવા આજ્ઞા આપી હતી. તે દિવસની સાંજ કેવી આનંદમાં જશે તે ખુશી ઉપજાવનારો વિચાર આવતાંજ વિમળ શાન્તિદા પોતાના આગલા વિચારો છોડી ઉભી થઇ અને મનમાંજ ગણગણી કે "જે થવાનું હશે તે થશે. હમણાં બે દિવસ તો ખુબ મઝા કરી લઉં. પછીથી આપઘાત કરવો પડશે તો કરવા પણ તૈયાર છું." બોલતાં બોલાયું ખરૂં પણ તરતજ કુમારને ઇન્દીરા હૈયે ચહડયાં. ત્હેમની દશા વિચારતાં ત્હેની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહી ગઈ. ને થોડીવાર કોચને તકીયે માથું મુકી પુષ્કળ

રોઇ. ઢીલો પડેલ અંબોડો છુટી ગયો અને વાંસો આખો કાળો બની રહ્યો. થોડી છુટી લટ પવનથી મુખ ઉપર ફરફરવા માંડી અને તે સમયે શાન્તિદા અપૂર્વ સુંદર અને મનોહારી બની. તેને બિચારીને પોતાની ખૂબસુરતીનું પૂર્ણ ભાન પણ નહોતું. પતિ જ્યારે કદી કદી બહુ વખાણતો ત્યારે કંઇક વિચાર આવતો પણ તે થોડો વખત; તેથી અત્યારે તો ત્હેની દરકાર પણ કરતી નહોતી. આમ વિચારમાં ને વિચારમાં પોણો કલાક નીકળી ગયો ત્હેનું પણ ભાન ન રહ્યું પણ ઘડીયાળમાં: આઠના ઘંટા થતાંજ ચમકી ઉઠી અને પોતાના દુ:ખી વિચારો ત્યાગવા પોતાની ન્હાની વીણા લઈ વગાડવા વિચાર કર્યો. ગાતાં અને વીણા:વગાડતાં એને પિતાને ઘેરજ શીખવ્યું હતું. અને એ કામમાં એ બહુ હોંશિયાર હતી.

કંઠ પણ બહુ મીઠો ને ધીમો હતો. સામેના ઓરડામાં પતિ પાસે ગમે તે માણસ બેઠું હોય ધારી વગાડતાં પ્હેલાં તે પોતાના ઓરડાનું બારણું આડું કરી વીણા લઈ કોચ ઉપર જઈ બેઠી અને એકાદ ગાયન વગાડી વીણા પાછી મુકી મજામાંજ ધીરેથી ગાવા લાગી. હજી તો એક બે લીટી ગાઇ હશે ત્યાં બારણા પાસે પતિનો અવાજ સંભળાયો "કેમ પાછી મ્હારી કોયલ ટહુકી કે ? અંદર આવવા રજા છે ને ?" એમ હાસ્ય કરતો તે દાખલ થયો. શાન્તિદા હજી પહેલાંની જેમ જ છુટા કેશે ઉઘાડે માથે બેઠી હતી. પતિ લગભગ સર્વ ગુસ્સો પોતાના કામમાં ભુલી ગયો હતોજ તેમાં પણ પત્નીની કાન્તીથી તે લુબ્ધ જ બન્યો. અને પત્ની પ્રેમે પતિને આકર્ષવાથી તે ખેંચાઇ શાન્તિદાની જોડેજ કોચ ઉપર જઇ બેઠો. ગાવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી શાન્તિદા સર્વ દુઃખ વિસરી હતી. ને પોતાના ધારા પ્રમાણે આનંદમાં નિમગ્ન હતી. પતિ આવીને બેસતાં ત્હેણે ગાવાનું બંધ કર્યું ને પતિ સ્હામું જોઇ બેઠી.

મહેન્દ્રે હેતથી પૂછ્યું "કેમ ! મ્હને જોઇને તો વધારે ખીલવું જોઇએ તે સ્હામું ગાવાનું બંધ કેમ કર્યું ?"

"હું કાંઇ અત્યારે ગાવા ખાતર નહોતી ગાતી; પણ ત્હમે કામમાં હતા મ્હને કાંઈ ગમતું નહોતું તેથી વખત કહાડવા ખાતર શરૂ કર્યું ત્યાં

ત્હમે આવ્યા, એટલે મન ગમતું મળ્યું. હવે તો જમવા જતાં સુધી થોડી વાર વાતો કરીશું."

શાન્તિદાએ પતિનો હાથ પ્રેમથી પકડતાં જવાબ દીધો.

"જેવી ત્હારી ઇચ્છા !" મહેન્દ્ર તો તેથી પણ ખુશીજ હતો તેથી વાત કહાડી.

"સારૂં આજે મ્હારી ઉડાઉ લાડકડી કેટલો ખર્ચ કરી આવી ?"

"બેસતે વર્ષે છોકરાને આપવા સારૂ બે ચાર રમકડાં, લક્ષ્મીપૂજન વખતે શોભા કરવા થોડો સામાન અને ત્હમારે માટે એક બહુજ સુંદર લોકીટ લઇ આવી છું. લોકીટ જોઇને મન થયું કે મ્હારી છબી નાંખી ત્હમને બેસતે વર્ષે આપું તે ત્હમે મ્હારૂં ગમે તે થાય તોપણ કદી ભૂલોજ નહિ."

"એ બધું તો ઠીક પણ મ્હારી વ્હાલી ? ત્હેં ત્હારે સારૂં શું આણ્યું ?"

"મ્હારે સારૂ શું લાવું ? મ્હને હાલમાં કંઇ ખાસ જરૂર નથી."

"શાન્તિ ! હાલમાં તું ત્હારે વાસ્તે કંઇ કેમ નથી લાવતી, ત્હારો પહેલાંનો શોખ કયાં ગયો ! પહેલાં તો હું મહીને જે કાંઈ આપતો ત્હેની જણસો લઇ મ્હને બતાવતી પણ મ્હારા મંદવાડ પછી કશું લીધું હોય એવું યાદ નથી."

"રોજ લેવાનું હોય પણ શું ?" શાન્તિદાએ ઉડાવ્યું.

"નહિ આ ફેરી તો ખાસ કંઇક લેવું પડશેજ, લક્ષ્મીપૂજનને દિવસે પહેરવા નવાં કપડાંની જોડ તો હું શીવવા આપી આવ્યો છું, પણ બીજાું શું જોઇશે તે કહે ?"

"ત્હમે મ્હને પૂછ્યા વિના શું કામ વરદી આપી ?" જો કે મનમાં તો પતિની પોતા માટેની કાળજી સારૂ ખુશી થઇ. છતાં ઉપરથી બોલી.

"મ્હને ઉડાવ નહિ, ત્હારે બીજાું શું જોઇશે તે તો કહેવું પડશેજ" મહેન્દ્રે દબાણ કરતાં કહ્યું.

"જયારે ત્હમારી આટલી બધી મરજી છે ત્યારે મ્હને રોકડા રૂપીઆ

આપો એનું હું વખત આવે કાંઈ કરાવી લઇશ." "જેમ ત્હારી મરજી! કેટલા? સો રૂપીઆની નોટ આપું?"

પતિના પ્રશ્નનો શાન્તિદાએ હામાં ઉત્તર આપવાથી તે ત્યાંથી ઉઠી પોતાના ઓરડામાં ગયો; રૂપીઆ લઇ આવ્યો, પત્નીના હાથમાં મૂક્યા અને ત્હેની આંખમાં હર્ષાશ્રુ આવ્યાં.

"મ્હારા પર ત્હમારો કેટલો પ્રેમ છે? વધુ કાંઇ નહિ બોલું" આટલા બોલથી પતિને અવર્ણનીય ખુશી થઇ. પત્નીના મસ્તકને પોતાની છાતી સરસું દાબ્યું અને બન્ને સાથેજ છોકરાંને લઇ જમવાના ખંડ ભણી ગયાં. આનંદમાં જ ભોજન લીધું ને એજ સુખમાં રાત્રે પણ સર્વ વિસારી નિદ્રાવશ થયાં.

પ્રકરણ ૩ જું.

બે સખી.

"Without friends no one would choose to live if he had all other goods. ARISTTOLE.

શાન્તિદા ચૌદશને દિવસે સ્હવારના પ્હોરમાં વ્હેલી ઉઠી ન્હાઈ ધોઇ બંગલામાં પેસવાના દરવાજાના પગથીયાં ઉપરજ રંગોલી પુરવા હાથમાં ત્હેનો સામાન લઇ દીવાનખાનામાંથી બ્હાર નીકળી, સ્હવારના સાડાસાત વાગ્યાનો સમય હતો ને સ્હવારમાં લોકોની આવજા થાય તે પહેલાંજ પોતે ઘર આગળ મંગળસૂચક સાથીયા પુરે તો સારૂં એવી શાન્તિદાની ઇચ્છા હતી. દીવાળીના દિવસમાં ઘર આગળ સાથીયા કહાડવા, રંગોલી પુરવી એ રીવાજ ગુજરાતમાં બહુ પ્રચલિત છે, જ્યાં કોઇપણ માણસનું મૃત્યુ થવાથી શોક હોય ત્યાં તે સમયમાં એ મંગળસૂચક ચિન્હો નથી દર્શાવાતાં.

શાન્તિદા પૂર્ણ હર્ષમાં હતી; પોતાના હાથમાંનો સામાન નીચે મૂકી નીચી વળી ત્હેણે પગથીયા પાસેજ નીચે રંગોલી પૂરવી શરૂ કરી. એ બાબતની આવડત પૂરી હતી તેથી ત્હેણે થોડીવારમાં નીચલું કામ પુરૂં કરી પગથીયાં પર કાંઇ કરવા વિચાર કરતી હતી તેવામાં ત્હેને પોતાની પછવાડેથી કોઇને પોતાના નામથી હાંક મારતાં સાંભળ્યું અને કોણ છે તે જોવા માથું ફેરવતાં આવનારનું મુખ જોઇ તે થોડીવાર તો એક પૂતળા જેમ બીલકુલ હાલ્યા ચાલ્યા વિના ઉભીજ રહી. કોઇપણ કાળે સ્વપ્ને પણ આશા ન રખાય તેવું અને વળી કઢંગે વખતે આ મળવા આવનારને જોતાં ત્હેને આશ્ચર્ય ઉપજે એમાં શું નવાઇ !

મળવા આવનારેંજ પ્રથમ પ્રશ્ન કર્યો, કારણ કે તે તો પ્રથમથી જાણી-નેજ મળવા આવી હતી, અજાયબી તો બિચારી શાન્તિદાનેજ હતી. ત્હેનો અવાજ દુઃખી સ્પષ્ટ જણાતો હતો ,‘ શાન્તિ ! કેમ ઓળખી ન શકી કે શું તે આમ સડકજ થઇ ગઇ ?” આટલું સાંભળ્યા પછી શાન્તિદાની જી-ભમાં શક્તિ આવી તે સ્વસ્થ થઇ મળવા આવનાર સ્ત્રીની પાસે જઈ ઉભી. “ કાન્તા ! આપણે મળ્યાં કેટલાં વર્ષ થયાં ! પ્રથમ તો ખરૂં પૂછાવ તો હું તને ઓળખીજ શકી નહિ.

એનો પડતો બોલ કાન્તાએ ઝીલ્યો ને શાન્તિદાને બોલતાં અટકાવી પોતેજ બોલી “ હોય બ્હેન હોય ! મ્હોટાં લોકને ગરીબ ન સાંભરે ને ત્હેમાં વળી સુખીને તો કોઈની પણ શી દરકાર હોય !” આ બોલ તે અત્યંત દુઃખથી ને લગાર ઇર્ષા સહિત બોલી.

શાન્તિદાને પણ એ બહુ હૃદયભેદક લાગ્યા, મંગળ સ્હવારમાં આવા શુકન કેમ ! એમ જરા થયું પણ પાછી સખી ઉપરના હેતથી તે વિસારી ત્હેનો હાથ પકડી બોલી “ ગાંડી ! એવું ઓછું ના બોલ ! ચાલ માંહિ મ્હારી સાથે ને આપણે નિવૃતિથી સુખ દુઃખની વાતો કરીએ, ” કાન્તા પણ પસ્તાઈ ને તેથી નમ્ર બની સખીની પછવાડે ઓરડામાં પેઠી.

કાન્તા અને શાન્તિદા ન્હાનપણુની સખીઓ હતી, એકજ નિશાળમાં એક સાથે તેઓ ભણ્યાં હતાં. માત્ર નિશાળનો નહિ પણ ઘરનો સંબંધ પણ સારો હોવાથી સાથે રહેવાનો સહવાસ પણ બહુ હતો. સુમારે દસ બાર વર્ષ સુધી આમ એક બીજાના અત્યંત ગાઢ પરીચયવાળાં હોવાથી એક બીજાના સ્વભાવ અને સ્થિતિ જાણતાં. કાન્તા દેખાવમાં ઉંચી, પાતળી, અને સુખના વખતમાં મજબુત પણ હશે એમ મ્હોં ઉપરથી લાગતું. પણ ત્હેનું મ્હોં હાલ તો અતિ કુમળાયલું ને ફીકું હતું. આંખોમાંની ચપળતા હજી ગઈ નહોતી. તે તદ્દન કાળાં કપડાંમાં સજ્જ થયેલી હતી. બન્ને સખી મ્હોટા દીવાનખાનામાંજ એક કોચ ઉપર બેઠી, શાન્તિદાએ વાત પાછી શરૂ કરી. " કાન્તા ! ત્હને ન ઓળખવાનું બીજું કારણ તું સમજે છે ? મ્હેં જોયા પછી ત્હારા દેખાવમાંજ કેટલો ફેરફાર થયો ! તું દુબળી કેટલી થઇ ગઇ છે?"

" આપણે મળે પણ વખત કેટલો બધો થયો ?" કાન્તાએ જવાબ આપ્યો. "સુમારે નવ વર્ષ થયાં, તું પરણીને મુંબાઇ ગઇ ને ત્હારો મ્હારો સંબંધ બંધ પડ્યો. ત્યારપછી મ્હને ઘણીવાર ત્હારા પર પત્ર લખવા મન થતું પણ મ્હારી કુટેવો તું જાણે છેસ્તો ! "

" હા ત્હેનું તો કાંઈ નહિ પણ હવે પાછી હુંજ તારી પાસે આવી છું " મ્હારી વ્હાલી બ્હેન ! આ ઘર ત્હારૂંજ માન " શાન્તિદાએ ત્હેના દુઃખથી દુઃખી બનતાં, પ્રેમથી કહ્યું. " ત્હારા પર પડેલા દુઃખ વિશે પણ મ્હેં સાંભળ્યું હતું તે વખતે પણ હું કાગળ આળસમાંજ ન લખી શકી. "

" મ્હારૂં દુઃખ સાંભળી તું તો દુઃખી કેમ ન થાય ! " કાન્તાની આંખમાં બોલતાં બોલતાં અશ્રુ આવ્યાં. મ્હારી પ્હેલાની હકીકત તો ત્હારા જાણવામાં છેજ પછી દીલગીરી ન થાયતોજ નવાઇ. "

" કાન્તા ! મ્હને આપણે જુદાં પડયાં ત્યારથી અત્યાર સુધીની બધી હકીકત કહે. હું એ જાણવા બહુ આતુર છું. "

" પણ ત્યારે તું પહેલાં ત્હારી વાત કહેને ! મ્હને પણ એ જાણવા બહુ આતુરતા છે " કાન્તાએ જવાબ દીધો.

"અરે! મ્હારે તો સુખની ને સુખની વાતો છે. વળી દુઃખની વાતો સાંભળી ત્હને દુઃખનો દીલાસો આપીશ ને પછી મ્હારી વાતો સાંભળવાથી તું ખુશી થઇશ, પણ ઉભી રહે એકવાર મ્હને કહી દેવા દે. ત્હને એતો ખબર છેજ ને કે એમને Bank of Poonaના મુખ્ય મેનેજરની અતિ આબરૂદાર જગા મળી છે." આટલું શાન્તિદા જરા ગર્વથી બોલી.

"શાન્તિ! ત્હેના ખબર મ્હને મુંબાઇમાંજ પડયા. ને મ્હારે આવવાનું મુખ્ય કારણ ત્હેને લગતુંજ છે. પણ એ વાત પછી. હાલ તો આપણી કર્મકથા ઉકેલીએ. મ્હારા દુઃખની ત્હને કયારે ખબર પડી!" "ત્હારા પતિ ગુજરી ગયા તે હકીકત મ્હેં ન્યુસપેપરમાં વાંચી, વળી ત્હને તદ્દન નિરાધાર મુકી તે પણ સાંભળ્યું હતું. છોકરાં વગર તો બહુ ખરાબ સ્થિતિ બને. પણ મ્હારે તો બે રમકડાં જેવાં છોકરાં છે તે ત્હને ખબર છે કે? બન્ને ત્હારા આવ્યા પ્હેલાં થોડીવાર અગાઉજ જરા આટલામાં ફરવા દાસી સાથે ગયાં છે તે હમણા આવતાં હશે. તું તો ત્હેમને જોઇને જરૂર ખુશી થઇશ," શાન્તિદાથી ના પાડતાં પાડતાં પણ પોતાના સુખની વાત કહ્યા વિના ન રહેવાયું.

"ખરેખર! છોકરાં વિના તો તું કહે છે તેવી જ હાલત થાય છે. હું નિરાધાર છું અને કોઇક ગભરાટના સમયમાં તો મ્હને એવું થાય છે કે હું કઇ આશાથી જીવું? પણ પછી મન કઠણ કરી પ્રભુએ આપેલ વસ્તુનો કોઇપણ રીતે ત્યાગ કરવા મ્હને હક નથી એવી પવિત્ર વૃત્તિથી હું કાંઇપણ અપરાધી કામ કરતાં રોકાઉં છું," એમ બોલતાં કાન્તાની આંખમાં અશ્રુ આવ્યાં. "કાન્તા! કાન્તા આવા નિરાશાના શબ્દ ત્હારા જેવી પ્રેમાળ શાન્ત છોકરીના મ્હોંમાંથી નીકળતા સાંભળી મ્હને કેટલું દુઃખ થાય છે! વળી ત્હારા પ્રતિનો મ્હારો સ્નેહ પણ કાંઇ ઓછો થયો નથી, તું અહીંજ રહે અને મ્હારાં છોકરાંને ત્હારાંજ માની સંતોષમાં રહે. મ્હેં દુઃખ જોયું નથી એ ખરૂં પરન્તુ હું કેવળ બિન અનુભવી પણ નથી." આનંદી શાન્તિદાએ ગંભીર બનતાં ધીરજ આપી.

"ત્હેં આપેલ ધીરજ મ્હને બહુ ઉપયોગી છે, મુંબાઇ જેવા ગડબડાટવાળા પાપી શહેરને છોડી મ્હારી પવિત્ર જન્મભૂમિમાં હું ફરીથી શાન્તિ મેળવવાજ આવી છું, અને અહીં એક નહિ તો બીજી રીતે પણ હું સુખી થઇશ." કાન્તાએ કંઇક ધૈર્ય આણતાં જવાબ આપ્યો.

"જરૂર સુખી થઇશજ; પણ હવે મ્હને ત્હારી પહેલેથી માંડીને હકીકત કહે."

"શાન્તિદા ! હું કેવી રીતે પરણી તે તો ત્હને યાદ હશેજ. મ્હારાં માતા વિધવા હોવાથી, હું ત્હેમની એકજ પુત્રી તેથી પૂરી લાડમાં ઉછરતી તે તો ત્હને વિસ્મરણ નહિજ થયું હોય ! શાળા છોડ્યા પછી હું ને તું મળતાં પણ તે પ્રથમ જેટલું નહિ એટલે વિગતવાર હકીકત ત્હને કહીશ તો 'હું જાણું છું' એવા વિચારથી કંટાળીશ તો નહિ ને ?" કાન્તાએ પ્રશ્ન કર્યો.

"એ તે કાંઇ વાત! કાન્તા! હું તે કાંઈ સાવ લાગણી રહિત સ્ત્રી છું કે શું ! તું ત્હારે ચલવ" શાન્તિદાએ સખીના મનનું સમાધાન કરતાં કહ્યું.

"જેમ જેમ વખત ગયો તેમ માતાની સ્થિતિ ત્હેમના ઉદાર મનને લીધે ખરાબ થતી ગઇ, પૈસા ખરચાઇ રહેવા આવ્યા અને છેવટે ન ચાલતે મ્હારા કંજુસ ચંદુમામાની સલાહ લેવી પડી. પચીસ વર્ષ ભાઇ બ્હેન ભેગાં થયાં ને ત્હેનું પરીણામ મ્હારી હાલની દશાએ આવ્યું."

ચંદુલાલનું નામ સાંભળતાં શાન્તિદા ચમકી મ્હોં ઉપરની સર્વ લાલાશ ફીકી પડી; પણ કાન્તાનું ધ્યાન તો વાત કહેવાની ધુનમાંજ હતું.

"તું ત્હારા બાપને એકજ પુત્રી હતી ને લાડમાં ઉછરતી હતી. ત્હારા બાપ પૈસાદાર હતા, ખર્ચાળ હતા, વખતે ઘેલો ઉડાઉ ખર્ચ પણ કરતા ને તું પણ ત્હેમનું જોઈ ખર્ચાળ ને રમતીયાળ બની હતી. પણ ત્હમારે પૈસા સબંધી વાંધા આવે તેમ ન્હોતું કારણ કે ત્હારા પિતામાં તે સંપાદન કરવાની સ્થીતિ હતી. અને મ્હારી માતા બિચારી અબળા એટલે શું કરી શકે ?"

પછી જરાક પોતાની ઇર્ષા થતી જણાયાથી શાન્તિદાએ ખરી વાત આગળ ચાલવા પુછ્યું. " વારૂ ! પણ ત્હારા મામાને મળ્યા પછી શું થયું ? મ્હને તે બધું કાંઇ બરોબર યાદ નથી. "

" શાન્તિદા ! જે મ્હેં હમણા ત્હારા બાપની ને ત્હારી વાત કહી તે બીલકુલ સબબ વગર હું બોલી નથી ગઇ. મ્હારે કહેવાનો હેતુ એવો છે કે તે વખત તું એવી દશામાં હતી કે મ્હારા દુઃખની ત્હને મુદલ સમજ ન પડે, અને હજી પણ એવી મુશ્કેલીઓની ત્હને કયાંથી ખબર હોય ! "

" કાન્તા ! માણસને સુખનું અભિમાન તો ખોટુંજ છે. ત્હેં બહુ અનુભવ મેળવ્યો હશે તો મ્હેં થોડો પણ મેળવ્યો છે. દુનીઆમાં કોઈ પણ માણસની જીંદગી સાવ મુશ્કેલી વગરની તો હોતીજ નથી. "

" તે બધું ત્હારી હકીકત જાણીશ પછી જણાશે પણ હું હવે કેટલું લંબાવીશ. મામાએ માતાને મ્હને કોઇ પૈસાદાર ઘેર પૈસા લઇ પરણાવી આપવા સુચના કરી. આપણા ધારા પ્રમાણે તે વખતે મ્હારી ઉંમર પરણવા લાયક પણ થઇ ગઇ હતી ને માતા તે વિચારમાંજ હોવાથી જો કોઇ એવો વર મળે તો વેવિશાળ કરી નાંખવા ધાર્યું. મામા તો તૈયારજ હતા. મુંબાઇમાંના એક: ઘરડા પૈસાદાર આસામીને શોધી કહાડયો. પ્રથમ તે માતાને એ વાત પસંદ ન આવી, પણ દિવસે દિવસે એવી સ્થિતિ હમારી થતી ગઇ કે થોડા સમયમાં અન્નને ને દાંતને વેર થશે એવો ભાસ થવા માંડ્યો. છેવટે માતાએ નિરૂપાય બની મ્હને ત્યાં લગ્ન કરવા સમજાવી અને થોડી આનાકાની કરી. પછી મ્હેં એક વિચારથી હા પાડી મ્હને એમ લાગ્યું કે મ્હારો ભોગ આપીને પણ હું જે જનનીએ મ્હને એટલા ઉપકારમાં નાંખી છે ત્હેના કામમાં આવીશ. આ વિચારથી મ્હને થયેલ સંતોષને સુખ અવર્ણનીય હતાં પણ તે તો સ્વાર્થભોગ આપનારાં અનુભવીજ જાણે. "

કાન્તાએ લગાર કટાક્ષ કર્યું. પણ શાન્તિદા કાંઇ ઓછી ચતુર નહોતી. તે પોતાના પરનો આક્ષેપ સમજીને તરતજ જવાબ દીધો. " કાન્તા ! ત્હારૂં એ અભિમાન ખોટું છે. મ્હેં પણ મ્હારા સ્વાર્થનો ભોગ આપી એક એવું

ઉચ્ચ કામ કર્યું છે કે ત્હેને કોઇ પણ મનુષ્ય ગર્વ કર્યા વિના રહેજ નહિ. પણ તે એવું વિચિત્ર રીતે કરેલ છે કે કોઈના જાણવામાં તે આવે તો જેને જેમ ઠીક પડે તેમ કહે. પણ હું પાછી મ્હારી વાતમાં પડી. સમય આવે કહીશ પણ હમણાં તો તું ત્હારૂં ચલાવ." "રૂપીયા લઈ લગ્ન કરાવ્યાં અને હું મ્હારા પતિની સાથેજ મુંબઇ ગઇ. અહીં એકલાં રહી શું કરવું એ વિચારે મ્હારી માતા પણ સર્વ અહીંથી સમેટી ત્યાંજ એક ન્હાનું મકાન લઇ રહી. મ્હારા પતિને સંગ્રહણીનું દરદ હતું એટલે પરણ્યા પછી બાર માસમાંજ તેઓ ખાટલાવશ થયા. અને એવા પણ અઢી ત્રણ વર્ષ જીવ્યા. પણ તે સર્વ સમય મ્હેં તેમની પૂર્ણ મનથી સેવા કરવામાંજ કહાડયો. આખો વખત તેમનાથી ક્ષણ પણ મ્હારેથી દુર ન ખસાતું. સુતે સુતે પણ ત્હેમણે બીજા માણસો મારફત સટામાં રૂપીયા ધીર્યા કર્યા, મ્હારી અતિ વિનંતિ છતાં તે કાર્ય પડતું ન મૂકયું, અને ધીરે ધીરે સર્વ મીલકત સટામાં તથા ચોરીમાં જતી રહેવા માંડી આ તરફ એમની તબીયત પણ કથળી અને પૈસા અને એમની જીંદગી બે સાથેજ જવાથી હું નિરાધાર બની. દુનિયા મ્હને અંધકારરૂપ લાગી. માતાએ મ્હને પોતાને ત્યાં તેડી. એની દશા પણ પાછી બગડતી હતી. પૈસા ખુટવા આવ્યા હતા અને એને દમનો રોગ લાગુ પડયો હતો. મ્હારા પતિ પ્રત્યેના કર્તવ્યમાંથી મુક્ત થતાં તરતજ પાછું મ્હારી માતાનું કર્તવ્ય આવ્યું; અને મ્હારે ભરી શીવી અથવા શીખવીને ગુજરાન ચલાવવું પડ્યું. રાતના મોડા સમય સુધી ઝાંખે દીવે બેશી ભરી શીવી સ્હવારમાં બજારમાં વેચવા જઈ આવીને રાંધી માતાને જમાડી જમવું, ને બપોર પછી એક શાળામાં શીખવવા જવું એમ મ્હારાં ચાર પાંચ વર્ષ ગયાં." કાન્તા આટલું બોલતાં તેમજ પોતાની દુ:ખની કથનીની દીલગીરીભરી વાતથી શ્રમિત થતાં, બે ચાર મીનીટ થાક ખાવા અટકી અને એટલી તકનો લાભ લઈ શાન્તિદાએ દયા દેખાડી. "અરે ત્હેં આટલું બધું સહ્યું અને મ્હેં તો કાંઇ જાણ્યુંજ નહિ!

"ત્હને શી ખબર પડે! વળી ગામમાં ને ગામમાં હોઇએ તો તો

ઠીક. આ તો પરદેશનું પડયું. એક પાંચેક વર્ષે મુશ્કેલીમાં કહાડયા પછી મહીના દિવસ ઉપર મ્હારી માતાના દમનું અત્યંત જોર ઉપડયું અને એ દિવસમાંજ છાતીમાંથી બળખો ન નીકળી શકવાથી રાતમાં અચાનક મરણ પામી. મ્હારા મનમાં તો એમ કે મહિને મહિને જેમ દમ ચ્હડે છે તેમ ચ્હડી પાછું મટી જશે એટલે હું ઘરમાં એકલીજ હતી. તે વખતની મ્હારી સ્થિતિનો ખ્યાલ કરી લે. ભયંકર રાત્રિએ દુનિયામાં મ્હારે જે એકજ જીવનઆશા હતી તે ગઈ અને હું તે અંધારી રાત્રિ જેવીજ એકલી પડી. મ્હેં ન્યાતના માણસો એક પાડોશીને કહી એકઠાં કરાવ્યાં ને બીજે દહાડે બપોર સુધીમાં તો મ્હારી માતાની રાખ પણ થઇ ગઇ. મહીના દિવસ સુધી તો અગાઉ જેમજ ભરી શીવી મ્હેં જીંદગી ગુજારવી શરૂ કરી પણ પછી હું રાત્રે રોજ મુંઝાવા લાગી. આવું ચાલશે તો ગાંડી થઇશ એવો વ્હેમ પડવાથી મ્હેં કાંઇક ઉપાય શોધવા વિચાર કર્યો, તે એક દિવસ જડી આવ્યો; અને ત્હેમાં તું મદદ કરીશ એમ પણ મ્હને લાગવાથી હું દીવાળીના દિવસો છતાં અહી ચાલી આવી. મ્હારી સાથે મ્હારી એક ગરીબ વૃદ્ધ પાડોસણને લાવી છું. અને હમે બન્ને પુના સ્ટેશન સ્હામે ધર્મશાળામાં જ ઉતર્યાં છીએ, "ધર્મના કામમાં ઢીલ શી?" એ વિચારથી હું અત્યારે પહેલી અહીં આવી અને ત્હને વિઘ્નરૂપ થઈ.

"વિઘ્નરૂપ શેની? આ ઘર ત્હારૂં જ છે ને ત્હને જ્યારે ઠીક પડે ત્યારે અહીં આવી રહેજે. પણ વારૂ ત્હને મ્હારી શી સહાયની જરૂર પડી?" શાન્તિદાએ પ્રશ્ન કર્યો.

'તે વાત પછીથી કહીશ. પણ હવે મ્હને ત્હારી સઘળી વાત કહે? મ્હને તે જાણવા પણ ઇચ્છા બહુજ છે. દુનિયામાં કોઇ મ્હારૂં સગું નથી પણ એક સ્નેહી તો તું છે ને તેથી ત્હેના સુખે સુખી ને દુઃખે દુઃખી થવા મ્હારી ફરજ છે." કાન્તા બોલી.

શાન્તિદા ત્હેનું બોલવું સાંભળતાં કોચ ઉપરથી ઉઠી. પતિના ઓફીસના બારણા ભણી ધીમી ચાલી ગઈ, અને અંદર ડોકીયું કર્યું. પતિને ત્યાં કાંઇક લખવામાં મશગુલ જોયા. પોતાની વાતો એ જરા નહિ સાંભળે એવી

ખાત્રી થયા પછી ધીમે પગલે તે ઓરડાનું બારણું આડું કરી, પાછી ફરી કોચ ઉપર કાન્તાની છેક નજદીક બેઠી.

"કાન્તા ! આ મ્હારી વાર્તા દુનિયામાં એક મનુષ્ય સિવાય કોઇ જાણતું નથી. એમનાથી પણ તે છુપી છે. હાલ હું તે વાતથી પુરી મુંઝવણમાં આવી પડી છું. મ્હારે શું કરવું તે સમજ નથી પડતી. વળી કોઇ બીજી રીતે આ વાત એમને કાને જશે એવું પણ મ્હેં સાંભળ્યું છે તેનો ઉપાય શો ?" આનંદી શાન્તિદા બોલતાં દીન બની અને મ્હોં ઉપરનું તેજસ્વીપણું ઝાંખુ પડયું.

"પણ એ વાત શું છે તે હું જાણું પછી સલાહની વાત કે નહિ ?" કાન્તાએ પ્રશ્ન કર્યો.

"વારૂ વાત કહું, પરંતુ શરૂઆત કેમ કરવી તે મ્હને સુજતું નથી" શાન્તિદા એટલું બોલી જરા અટકી અને મનમાં વાત ગોઠવી શરૂ કર્યું. "ત્હેને હું પરણી તે તો તને ખબર હશે. તે વખતેજ તેઓ પુના બેંકમાં આસીસ્ટંટ મેનેજરની જગાએ નીમાયા. એ મ્હારાં પગલાંથી થયું એમ માની સર્વ સાસરીયાં મ્હારી પછવાડે ઘેલાં થયાં, પતિપ્રેમ તો મારા ઉપર પ્રથમથીજ હતો. પરણતાંજ મ્હેં જોઇ લીધું કે મ્હારા અને ત્હેમના સ્વભાવમાં ઘણો ફેર હતો. હું મોજીલી, ઉતાવળી, રમતીયાળ, ખર્ચાળ ને એવી હતી ત્યારે તેઓ એકમાર્ગી, શાન્ત, ન્યાયી, પ્રમાણમાં રહી ખર્ચ કરનાર અને બહુ ગંભીર હતા. વળી એ બીજી બાબતો મ્હને પછીથી ધ્યાનમાં આવી. મ્હારા ઉપર અત્યંત પ્રેમને લીધે તેઓ કદી કદી વ્હેમી બનતા અને બીજાું કોઈ પણ માણસ દેવું કરે ત્હેના ઉપર તેઓ અતિ તિરસ્કારની નજરથી જોતા. મ્હેં બહુ સાચવીને કામ લેવા માંડ્યું, કારણ કે મ્હને જેટલી ત્હેમના પર પ્રીતિ અને માન છે તેટલોજ ભય છે. તેઓ એવા દૃઢ સ્વભાવના છે કે જો હું પણ ભૂલ કરૂં તો મ્હને પણ ત્હેને યોગ્ય ગમે તે સજા કરે. મ્હારી સાચવણીથી હમારૂં બહુ સારૂં ચાલ્યું. કુમારીના જન્મ પછી પુના બેંકની અમદાવાદમાં શાખા છે ત્યાં, તેના મેનેજર તરીકે નિમણુંક

થવાથી હમે ત્યાં ગયાં. મ્હારા સસરા વિગેરે કુટુંબી કોઇક મરી ગયું ને કોઇ છુટું પડયું તેથી હમે સ્વતંત્ર બન્યાં. અમદાવાદમાં કુમારનો જન્મ થયો. ત્હેના જન્મ પછી બે વર્ષે એટલે આજથી સવા ત્રણ વર્ષ પ્હેલાં એમને વરસાદમાં બ્હાર જવાથી શરદી થઇ, અને શરદીમાંથી ન્યુમોનીયા થયો. ન્યુમોનીયા મટતાં દાકતરોનો એવો મત થયો કે ફેફસામાં બગાડ રહ્યો છે ને જો બરાબર સચવાશે નહિ તો ક્ષયનો ભયંકર રોગ લાગુ પડશે. હું બ્હાવરી બની; એમને રજા લેવાનું કહ્યું અને ચારેક મહિનાની રજા લઇ હમે પાછાં અહીં આરામ સારૂ આવ્યાં. આવીને તરત એકાદ મ્હોટા દાકતરને બતાવ્યું. આમ રોજ દવાને દાકતરોમાં પૈસા જવાથી હમારી સ્થીતિ જરા લથડવા માંડી. મ્હારા ખર્ચાળપણાને લીધે હમે કશું બચાવ્યું નહોતું, તેમને એવો કાંઇ ત્હેમના પિતા તરફથી વારસો પણ નહોતો તેથી મ્હેં મ્હારા પિતાને અમારી સ્થિતિની હકીકત લખી. લખતાંજ ત્હેમણે થોડા રૂપિયા મોકલી આપ્યા, પણ એ કેટલું ચાલે ! એમની હાલત તો સુધરવાને બદલે બગડવા માંડી ને મંદવાડે ગંભીર રૂપ પકડયું. આપણા જૂના ઓળખીતા દાક્તર વાસુદેવ રોજ સ્હવાર સાંજ ખબર રાખતા. હું પણ એકલીજ હતી અને મ્હારે પણ પતિસેવાનો લાભ મળ્યો." શાન્તિદા પોતાને પણ કર્તવ્ય કરતાં દુઃખ વેઠવા વખત આવ્યો તે કહેતાં જરા ગર્વિષ્ટ બની. "એક દિવસ ડાકટરે આવી કહ્યું કે, જો એમને બે વર્ષ સુધી લાગટ પંચગીનીમાં બંગલો લઇ રાખો તો આ સર્વ મટશે. ગમે તે રીતે પણ એમને સાજા કરવા નિશ્ચય કર્યો. પણ બે વર્ષ સુધી લાગટ કાંઇ પણ કમાણી વગર રહેવા જેટલા પૈસાની મ્હારી શક્તિ નહોતી. મ્હેં મ્હારા પિતાને લખવા વિચાર કર્યો પણ એ તો બહુજ મંદવાડમાં હતા, અને મ્હારો પિત્રાઇ ભાઇ ત્હેમની પાસે રહી બધું ઉડાવતો હતો. શું કરવું ? બીજો વિચાર મ્હારૂં પલ્લું વેચવાનો કર્યો પણ એક તો તેમ કરતાં મ્હારૂં સૌભાગ્ય વેચતાં જીવ ચાલ્યો નહિ અને બીજું એમાંથી એટલી મ્હોટી રકમ મળવા આશા પણ નહોતી. છેવટે જે બાબતનો એમને તિરસ્કાર હતો તે રસ્તો જ રહ્યો. કોઇ પાસેથી રૂપિયા વ્યાજે

લઇ વખત આવતાં પાછા આપવા એમ વિચાર થયો. રૂપિયા એવી રીતે ધીરનાર પુનામાં મ્હારી જાણમાં તો એકલા ચન્દુકાકા જ હતા.—

હજી એ નામ શાન્તિદાના મ્હોંમાં હતું ત્યાં કાન્તાએ ત્હેને અટકાવી. "શું મ્હારા ચન્દુમામા, અરેરે કસાઇના કબજામાં ગાય આવી! એ તે ત્હને શું સુજ્યું?"

"શું કરૂં? ઉપાય નહોતો. હું એમને ત્યાં ગઈ અને રૂપિયાને સારૂ વિનંતિ કરી. મ્હારા લગ્ન પહેલાં મ્હારા પિતાને ત્યાં તેઓ બહુ આવતા જતા તેથી મ્હારે બહુ સારો સંબંધ તે તો ત્હારા જાણવામાં છે. મ્હારા ઉપર જેવો એમનો સ્નેહ છે તેવો કોઇ ઉપર નથી. એવા ઘણીવાર કહેલા બોલને બહાને મ્હેં રૂપિયા માગ્યા અને તે ત્હેમણે વ્યાજ વગર જ આપ્યા. માત્ર એક દસ્તાવેજ ઉપર સહી કરી આપી. મ્હેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે તેઓ સાજા થયા પછી આ હકીકત કહી માફી માગીશ ને લ્હેણદારને રૂપિઆ ભરી દઈશું. પાંચ હજાર માગતા રૂપિયા ને બીજા બાકીસાકીના એકઠા કરી મ્હેં પંચગીની જવા ઠરાવ્યું. મકાન ભાડે લીધું, પૈસા ક્યાંથી આવ્યા એમ એમણે પૂછ્યું ત્હેનો મ્હેં મ્હારા પિતાએ મોકલ્યા છે તેઓ હવે મરણ કાંઠે છે તે વારસા તરીકેજ છે એમ ખોટો ઉત્તર આપ્યો. હમે પંચગીની અઢી વર્ષ રહ્યાં. એમની તબીયત બહુજ સુધરી અને હવે પાછા આવવામાં કાંઇ હરકત નથી એમ ડાકટરની સલાહ મળતાં હમે ત્યાંથી ઉતરી આવ્યાં. આવીને પુના બેંકમાં અરજી કરતાં ત્યાંના મુખ્ય મેનેજરની ખાલી પડનાર જગા મળશે એમ ખબર મળી. અને મહિનામાં તો તેઓ ગોઠવાઇ પણ ગયા. હવે તે દિવસથી આજ સુધી મ્હેં ઘણીવાર દેવાની વાત એમને કહેવા વિચાર કર્યો પણ હું બ્હીઉં છું. વ્યાજવિના કેમ રૂપિયા આપ્યા, એ સવાલથી હું વિશેષ ડરૂં છું. મ્હને ખાનગી ખર્ચ વાસ્તે મળતા રૂપીયામાંથી મ્હેં રૂપીયા ભરવા માંડયા છે પણ તે કેટલા ભરાય ને હવે એ કંજુસ લ્હેણદાર ઉતાવળો થાય છે." આ વાક્ય શાન્તિદા જરા અકળામણમાં બોલી. તે પુરૂં થયું કે બ્હારઓટલા ઉપર કોઇના બુટ કહાડવાના અવાજથી બન્ને ચમક્યાં.

એક મિનિટમાં કોઇ ઉંચો દેખાવડો પુરૂષ ઓરડામાં આવી ઉભો. " ઓહો આ તો આપણા વાસુદેવ ભાઇ ! જાઓ ને ભાઇ તેઓ ૃહણે પેલા ઓરડામાં છે." શાન્તિદાએ જરા શાન્ત પડતાં કહ્યું.

"કેમ ખુશીમાં તો છો ને ! હું તો બે દહાડાથી બહુ આવવાનું કરતો પણ ન બન્યું; કેમ તે માફ થશે કે ! ને આ કોણ આપણાં કાન્તા બ્હેનજ ને ? હું ભૂલ તો નથી કરતો ને ? બહુ નરમ થઇ ગયાં " ડાક્ટર વાસુદેવે પ્રશ્ન કર્યો.

" હા ભાઇ ! દુઃખથી સહુ નરમ બને છે, ત્હમે તો સારા છો ને ! " કાન્તાએ નીચે મુખેજ જવાબ આપ્યો. " હા બ્હેન ! ઠીક ત્યારે શાન્તિ બ્હેન, હું ઇન્દુભાઇ પાસે જાઉં છું ત્હમે ત્હમારે વાતો કરો, " કહી ડાક્ટર બારણું ઉઘાડી મહેન્દ્રના ખંડમાં ગયા અને બે સખીયો પાછી એકલી પડી શાન્તિદાએ વાત શરૂ કરી.

" હમણાં હમણાં ચન્દુકાકા રોજ રૂપિયા સારૂ કહેવા આવે છે. ને મ્હને દબાવે છે. ચન્દુકાકાને પ્હેલાં પૂના બેંકમાં નોકરી હતી તે પાછી મ્હારી વગથી જોઇએ છીએ. એવી બાબતમાં હું વચ્ચે પડું તે એમને ગમતું નથી તેથી નોકરી શી રીતે અપાવું ! આવતી કાલ સાંજ સુધીની મુદત નાંખી છે પછી કાગળ લખી જણાવી દેશે એમ કહે છે. હવે શું કરૂં મ્હારો જીવ કહેતાં ચાલતો નથી ને બીજી તરફથી ખબર પડશે તો મ્હારી શી દશા થશે તે પ્રભુ જાણે. શાન્તિદાની વાત પુરી થતાં કાન્તા કાંઈક જવાબ દેવા જતી હતી તેટલામાં પાસેના ખંડનું બારણું ઉઘડયું, અને મહેન્દ્ર ડાક્ટરને લઇ દીવાનખાનામાં દાખલ થયો. વાતમાં ભંગાણ પડયું, અને એક બીજાની સલાહ અધુરી રહી " શાન્તિ ! હવે થોડીવાર હમે ત્હમારી પાસે બેસીશું " એટલું બોલતાં મહેન્દ્ર પોતે બેઠો અને ડાક્ટરને પણ બેસાડયા.

પ્રકરણ ૪ થું.

ડાકટર.

All my faults perchance thou knowest,
All my madness none can know,
All my hopes wher'er thou goest,
Wither, yet with thee they go.

BYRON.

મહેન્દ્ર ધુનમાંને ધુનમાં આવીને બેઠો ખરો પણ આવતી વેળા એની નજર કાન્તા ઉપર પડી નહોતી. પોતાની પત્નીને એકલી જાણીને જ તે આવ્યો હતો પણ બેસતાંજ ત્હેણે કાન્તાને જોઈ. લગાર અચકાયો ને પ્રશ્ન સારૂ પત્ની સામું જોયું. શાન્તિદા પતિની આંખોથી સમજી ગઈ ને તરતજ બોલી ઉઠી. " એ તો મ્હારી ન્હાનપણની સખી કાન્તા. કેમ વારૂ મ્હેં ત્હમને ઘણીવાર એની વાતો નથી કહી ? ને હું ધારૂં છું કે પહેલાં નવ દસ વર્ષપર ત્હમે ત્હેને જોયેલ પણ હશે ?

" મ્હને નામ તો બરોબર યાદ છે પણ જોયેલાં યાદ નથી. ક્યાંથી અહીં આવવાનું થયું. "

" મુંબાઇથી " એટલું કહી શાન્તિદાએ ટુંકામાં કાન્તાની સર્વે હકીકત મહેન્દ્રને કહી. આટલી બધી વાત થઇ ત્યાં સુધી કાન્તા તો સજડ જ બની ગઇ હતી. પોતાના દુઃખની વાત શાન્તિદાએ એવી પ્રેમાળ લાગણીથી કહી કે કાન્તા બિચારી આંસુની વચમાં પણ જરા રડી. મહેન્દ્રની મદદ માગવા તો તે અંહી સુધી આવીજ હતી તેથી બોલતાં શરમ ન રાખવી એમ નિશ્ચય કર્યો પણ પ્રથમ મહેન્દ્ર પ્રશ્ન કરે તો બોલાય એવું ધારી ચુપ બેઠી.

" કાન્તા બ્હેન ! ધૈર્ય રાખજો, ને મ્હને ત્હમારા ભાઇ જેવોજ ગણજો. શાન્તિએ હમણાં કહ્યું કે ત્હમે કાંઈ મદદ સારૂ અંહી આવ્યાં છો

તે શું છે તે જણાવશો ! " મહેન્દ્રે વાત પૂરી સાંભળ્યા પછી અત્યંત માયાળુપણે કાન્તાને પ્રશ્ન કર્યો. કાન્તાના જીવમાં જીવ આવ્યો અને તે રંક બાળાએ નિચે મુખેજ દૃષ્ટિ પણ જરા ઉંચી કર્યા શિવાય વાત ચલવી.

" ભાઇ ! શાન્તિ ન્હાનપણથી મ્હારી બ્હેન જેવીજ છે. મ્હને ત્હેની ઉપર તેટલોજ પ્રેમ છે. વચલાં આટલાં વર્ષો કાંઈ વિચિત્ર સંજોગોને લીધેજ હમે છુટાં પડયાં પણ પ્રભુ હવે હમને પાછાં એકઠાં કરે છે તે થઇને સુખી થઇશું વળી ત્હમે એનું સૌભાગ્ય ને જીવન છો તે ત્હમને ભાઇ કેમ ન ગણું ! ને તેવું મનથી માન્યું ત્યારે તો અંહી સુધી મદદની આશાથી આવી છું."

" બેલાશક જે હોય તે ખુલ્લા મનથી કહી દો " મહેન્દ્રે હિમ્મત આપી.

" મ્હને થોડું ઘણું અંગ્રેજી આવડે છે. હું મુંબાઇમાં પહેલાં શાળામાં તે શિખવવા જતી હતી. પણ હું હવે ત્યાંથી કંટાળી છું. હાલમાં મ્હેં સાંભળ્યું છે કે પ્રો. કર્વેના અનાથ બાલિકાશ્રમમાં " સ્ત્રી શીક્ષકોની જરૂર છે. ત્હમારે અહીં લાગવગ બહુ સારી છે તો જો મદદ કાંઇ થઇ શકે તો તે સારૂ વિનંતિ છે. " કાન્તાએ અત્યંત નમ્રતાથી કહ્યું.

" હા હું કાંઇક કરી શકીશ ખરો. એક બે જાણને મળીશ ત્હમારી ભલામણ કરીશ ને પછી ત્હમને ત્હેમને મેળવીશ. આજે અત્યારેજ હું બ્હાર જવાનો છું તે ખબર કહાડતો આવીશ "

" ભાઇ ત્હમારો ઘણો ઉપકાર, પ્રભુ ત્હમને બદલો આપશે. બાકી હું રાંક તો શું કરી શકીશ ? "

" મ્હારે વિવેક નથી જોઇતો પણ જેવી ત્હમારી તેવી મ્હારી પણ વિનંતી છે કે ત્હમે ધર્મશાળામાંથી ત્હમારો સરસામાન લેવડાવી અંહી આવીનેજ રહો. કેમ શાન્તિ ત્હેં કાંઈ ન કહ્યું !" મહેન્દ્રે શાન્તિદા સામું જોઇને પુછ્યું.

" મ્હેં કહ્યું ને કબુલ પણ કરાવ્યું. હમણા થોડીવાર પછી સામાન લેવડાવવા અને એની સાથે એની કાંઇ વૃદ્ધ પડોશણ છે ત્હેને મુંબાઇ તરફ પાછી મોકલવા ધર્મશાળામાં જશે. " શાન્તિદાએ ઉત્તર દીધો.

"ઠીક ત્યારે શાન્તિ! હું જરા કામ સારૂ બ્હાર જાઉં છું. ડાકટરને ત્હારી પાસે બેસાડતો જાઉં છું એટલે ત્હારે વાતોનો બહુ આનંદ આવશે. મ્હેં આજે એમને જમવાનું આમંત્રણ દીધું છે પણ ત્હેમણે ના પાડી છે. હું આવ્યા પછી જશે ને બનશે તો કાલે લક્ષ્મીપૂજન પછી અહીં જમશે એમ કહેલ છે." મ્હેન્દ્ર બોલી રહેતાં ઉઠયો અને પોતાના ઓરડામાં જઇ કપડાં પ્હેરી બ્હાર તૈયાર ઉભેલી ગાડી તરફ ગયો. મહેન્દ્રના ગયા પછી ડાકટર અને બે સખીઓ વચ્ચે કાંઇક પરચુરણ વાત ચાલી પણ થોડા વખત પછી કાન્તાએ પણ જવા ઇચ્છા કરવાથી શાન્તિદાએ ત્હેને સારૂ ગાડી લઇ આવવા નોકરને આજ્ઞા કરી. થોડીવારમાં નોકરે ગાડી આવ્યાના ખબર આપ્યા અને કાન્તા ઉઠી, શાન્તિદા પણ ત્હેની સાથે ઉઠી બ્હાર સુધી મુકી ગાડીમાં બરોબર બેસાડી અગ્યાર વાગ્યા સુધીમાં પાછાં આવવાનું આગ્રહથી કહી પાછી દીવાનખાનામાં દાખલ થઇ. વાસુદેવ ડાકટર ખુરશીપર લાંબા પગ કરી નિરાંતે બેઠા હતા. ત્હેમની તરફ તે ફરી અને લગાર મશ્કરીમાં બોલી—

"ડાકટર સાહેબ! મ્હારા ઓરડામાં પધારશો? હું તો સ્હવારની થાકી છું તે જરા કોચ પર પડીશ. મ્હારે ખાતર ઉઠવાની તસ્દી લેવી પડશે."

"ત્હમારે ખાતર હું શું ન કરૂં તે મ્હને સમજાતું નથી"

ડાકટર વાસુદેવ બત્રીસેક વર્ષનો દેખાવડો પુરૂષ હતો. પોતાની બુદ્ધિથી ડાક્ટર થઇ નામના સારી મેળવી હતી, મહેન્દ્રના ઘરમાં તેમજ સાસરામાં બહુ યુવાન વયથી પરિચિત તેમજ મહેન્દ્રના પરણ્યા પછી અને મંદવાડ પછી તો એ એક કુટુંબના માણસ જેવો બની રહ્યો હતો. શાન્તિદાના અત્યંત મીઠા ને મળતાવડા સ્વભાવથી ત્હેને મહેન્દ્ર કરતાં પણ ત્હેની સંગાથે બહુ બોલવાની છુટ હતી.

બન્ને જણ સાથેજ ઉઠયાં. શાન્તિદા બારણું ઉઘાડી પહેલી દાખલ થઇ કોચ ઉપર જઇ બેઠી ને ડાકટર સ્હામે ટેબલ પાસે ખુરશી પર બેઠો.

"ડાકટર! હું ત્હમારી કેટલી આતુરતાથી રાહ જોતી હતી! કાલેજ પાછો પેલાનો કાગળ આવ્યો હતો," શાન્તિદાએ વાત શરૂ કરી.

"શાન્તિ બ્હેન! રાહ જોયે કાંઇ મ્હને ખબર પડે! મ્હને કહેવડાવ્યું હોત તો હું કાળી રાત્રે પણ આવત. બાકી મનના વિચાર જાણવા જેટલી હજી મ્હારામાં શક્તિ નથી. તેમજ એ સાયન્સ હું બરોબર જાણતો પણ નથી." ડાકટરે ઉત્તર દીધો.

"મ્હારૂં દુઃખ હું કેમ કહી શકુ? ઉપરથી આનંદી દેખાતી હું મનમાં કેટલી પીડાઉં છું તે ત્હમે જાણો છો? સહન કર્યું હોય તે જાણે." શાન્તિદાને બોલતાં બોલતાં બે ચાર અશ્રુ ગાલપર પડયાં. દુઃખમાં શાન્તિદાની કાન્તિ વધી અને ડાકટરથી બોલી જવાયું. ને હું કેટલું સહન કરૂં છું તે ત્હમે પણ કયાં જાણો છો? સહુનાં દુઃખ સહુને વેઠવાં "ખરાં દુઃખો તો જાતે ખમવાં એવી વાત છે."

"વળી ડાકટર સાહેબને પણ દુઃખ છે ને શું? અત્યાર સુધી છાનું કેમ રાખ્યું? કાંતો પરણ્યા નથી તે ઘરમાં એકલા મુંઝાતા હશો" શાન્તિદાએ મઝાક કરી.

"હું પરણ્યો નથી એટલી ખબર છે પણ શા માટે નથી પરણ્યો ત્હેનું કારણ કાંઈ ખબર છે?"

"પોતાને માટે બહુ ઉંચો વિચાર તે દુનિયામાં કોઇ સ્ત્રી ધ્યાનમાં ન આવી. બાકી બીજું શું કારણ હોય" શાન્તિદાએ તો હજી ઉડાવ્યાજ કર્યું.

"ધ્યાનમાં તો એક આવી પણ એને બીજો અહિં ભાગ્યશાળી પુરૂષ લઇ ગયો ને હું હાથ ઘસતો સદાને માટે સંસારી વિષયમાં નિરાશ બનેલો રહ્યો. મ્હારા ધંધાને આધારે જીવું છું ને એજ હવે મ્હારાં બાયડી છોકરાં" ડાકટરે કાંઇક ઉશ્કેરાતાં જવાબ આપ્યો.

"વળી એવી તે કઈ પદ્મણી પર મોહ્યા તે ત્યાર પછી પરણવાનો વિચારજ છોડયો?"

"નામ લેવડાવવું ઠીક નથી. જે વાત આટલાં વર્ષ બંધ રહી તે વાત સદા સારૂ ગુપ્ત રહે તો ઠીક એવી મ્હારી ઇચ્છા છે. વળી નામ કહેવાથી કાંઇપણ ફળ નથી વખતે ત્હેમાંથી કાંઈ નુકશાન થાય તો શું કરવું?"

ડાકટર અત્યંત નિરાશાથી બોલ્યા. શાન્તિદા હવે જરા ગંભીર થઇ ઉઠીને ડાકટર પાસે એક ખુરસી પડી હતી ત્યાં બેઠી. ડાકટર આઘા ખસ્યા અને દૃષ્ટિ બીજા વિષયો તરફ ફેરવવા માંડી.

"ડાકટર! આજ ત્હમે ખરા ગંભીર થઈ વાત કરો છો તે હવે હું પણ ગંભીર થાઉં. હું ત્હમારી ન્હાનપણથી બ્હેન જેવી, મિત્ર જેવી થઈ રહી છું. મ્હારા ત્હમારા વચમાં કાંઇ ગુપ્ત નથી તો હવે મ્હને સર્વ હકીકત કહોને? હું ત્હેમાં ખરા મનથી ભાગ લઇ દીલાસો આપીશ." શાન્તિદાએ પટામણી કરતાં કહ્યું. ડાકટર વિશેષ લુબ્ધ બન્યો. આખી દુનિયા એને ફરતી લાગી. પોતે બેઠો છે ત્યાંથી પડશે એમ લાગ્યું પણ બે ચાર મિનિટે સ્વસ્થ થતાં શાન્તિદાનો એક હાથ પકડી ધીરે સ્હામોજ પ્રશ્ન કર્યો.

"શું પૂછનારને બીલકુલ ખબર નથી કે એ પદ્મણી કોણ હશે?"

"ડાકટર! હું ખરેખરૂં કહું છું કે હું એ વિશે લેશ પણ જાણતી નથી. મ્હારા ધાર્યા પ્રમાણે મ્હેં તો ત્હમને કોઇ સ્ત્રીનું નામ લેતાં પણ સાંભળ્યા નથી" શાન્તિદાએ ખુલ્લા મનથી જવાબ આપ્યો.

"બીજી કોઇ સ્ત્રી તો નહિ પણ એકની ખુશામત કરતાં, કામ મૂકીને પણ બબે કલાક બેસતાં તો મ્હને જોયો છે ને? હવે સમજ્યાં કે નહિ?"

શાન્તિદાના ધ્યાનમાં એકદમ આવ્યું. તે ચોંકી, મ્હોં ઉપર લાલાશ ધશી આવી, પણ એ વિચાર વખતે ખોટો હોય ને પોતાને શરમાવા જેવું થાય તો કેવી સ્થિતિ તે વિચારથી કાંઇ પણ બોલ્યા સિવાય ડાકટરના સ્હામું જોયા કર્યું. ડાકટરને દૃષ્ટિ એક થવાથી વિશેષ દુઃખ થયું. અત્યંત લુબ્ધ બન્યો અને આવેશમાંજ ઉભા થઇ ખુરસી પછવાડે આવી શાન્તિદાને માથે હાથ મુકી બોલી ઉઠ્યો "શાન્તિ શાન્તિ! અરેરે તું મ્હારૂં દુઃખ ક્યાંથી સમજે? દુનિયામાં મ્હારી એકજ વ્હાલી તું છે. ત્હારા શિવાય હું કોઇને ચ્હાતો નથી, માબાપ નથી સગાં વ્હાલાં સાથે સંબંધ નથી, માત્ર ત્હારાજ આધારથી જીવું છું. તું છુટી પડે તો હું શું કરૂં? ઓ મ્હારા જીવન મોલીદે! મ્હારે શું કરવું? આજે હું બહુ મુંઝાયો છું."

શાન્તદા તો બિચારી ગભરાઇજ ગઈ. એકદમ હાથ ધકેલી ખુરશી ઉપરથી ઉઠી કોચને અઢેલી દૂર જઇ ઉભી. એની આંખમાંથી આંસુ વરસાદની જેમ વરસતાં હતાં. ડાકટર ઉપરના સ્નેહને લીધે ત્હેને એકદમ ઘરમાંથી કહાડી મૂકવો, પણ કઠણ મન રાખીને જવાબ પણ શું દેવો ! આટલા ગાઢ પરિચયનું આવું પરીણામ આવશે એવી તે નિર્દોષ, પતિપ્રેમાળ, બાળાએ સ્વપ્ને પણ વકી રાખી નહોતી. પણ ડાકટર ઉપર એક ભાઇ જેટલું હેત હતું તેથી તિરસ્કાર ન કરતાં જરા સ્વસ્થ થયા પછી શાન્તિદા ધીમા મધુર ગળગળા સાદે બોલી.

"વાસુદેવ ભાઇ ! સ્વસ્થ થઇ ખુરશી ઉપર બેસી જાઓ. હું તો ત્હમારી બ્હેન થાઉને ? આવું બોલાય કે. જરા શાન્ત થાઓ હું ખુલાસાથી સમજાવું."

એક બાળક છોકરૂં જેમ કોઇની આજ્ઞાથી બેસે તેમ ડાકટર ગરીબ બની ખુરશીપર બેસી ગયો. આટલાં આઠ નવ વર્ષ જે વાત છાની રાખી તે આજે શું કામ બોલાઇ ગઇ વિચારતાં બહુ પસ્તાવો થયો. પણ શાન્તિદાના ધૈર્યના શબ્દોથી ત્હેને કાંઇક હુશિયારી આવી અને શાન્તિદા જે કહે તે મુંગે મુખે સાંભળવા નિશ્ચય કર્યો.

"વાસુદેવ ભાઇ ! ત્હમારા મનમાં મ્હારે સારૂ આવી જાતની લાગણી હશે એમ મ્હારા લેશ પણ ખ્યાલમાં નહોતું. નહિ તો હું મ્હારો ત્હમારો સંબંધ બંધ કરી ત્હમને દુઃખી કરવાનો માર્ગ બંધ કરત. હું ત્હમને એક ભાઇના સાચા પ્રેમથી ચ્હાઉ છું. ત્હમારી સંગત મ્હને વ્હાલી છે. ત્હમારી વાતો મ્હને ગમે છે પણ ત્હમે જે રીતે કહો છો તે રીતે જરાપણ નહિ. તે બાબતમાં હું કેટલી પવિત્ર છું તે મ્હારો પ્રભુ જાણે છે. એમના શિવાય પતિ સંબંધ તરીકે બીજાનો મ્હેં મ્હારા જન્મારામાં કદી પણ વિચાર કર્યો નથી. મ્હારૂં જીવન ને પ્રાણ તેઓ છે. હું આનંદી ને તેઓ ગંભીર એટલે હમારા જુદા શોખને લીધે હમારે પ્રેમ નથી એમ માનવાનું કોઇને પણ કારણ નથી. હમે જે ગાઢ પ્રેમથી બંધાયલાં છીએ તે કોઇ તોડી શકે

તેમ નથી. વળી મ્હારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો સ્ત્રી મનથી અન્ય પુરૂષનો વિચાર કરે તેટલાથી અપવિત્ર બને એટલુંજ નહિ પણ કોઈ પરપુરૂષ પોતાને એવી વાત કહે ને તે ધીરજથી સાંભળે તો ત્હેને પણ હું દોષિત માનું છું. ત્હમે કહ્યું મ્હેં સાંભળ્યું ને એટલી હું એમની ગુનેહગાર બની. પણ મ્હારા મનમાં એક અંશમાં પણ એ વિકાર નથી એટલે હું નિર્ભય છું. પણ હવેથી એક શરત કરૂં છું કે જો મ્હારી સાથે સંબંધ રાખવા ઇચ્છા હોય તો ધીરે ધીરે એ વિચાર મનમાંથી કહાડજો. એક પરણેલી સ્ત્રીપર પ્રેમ કરવામાં કેટલો દોષ છે તે ત્હમે જાણો છો ને હું મ્હારા વ્હાલા ભાઇને દોષિત નહિ બનવા દઉં. વળી હું મ્હારો ત્હમારો—ભાઈબ્હેનનો સંબંધ કહાડી નાંખવા લેશ પણ રાજી નથી માટે ત્હમારૂં શું ધારવું છે તે કહો." શાન્તિદા હવે બોલી બોલી થાકી તેથી ડાકટરને બોલવા વખત આપ્યો. ડાકટર પહેલાં તો શાન્તિદાનું મ્હોટું ભાષણ સાંભળતાં સ્તબ્ધ બન્યો હતો તેથી કાંઈ બોલી શક્યો નહિ પણ પછી વિચારીને માપ્યા બોલ બોલવા શરૂ કર્યા.

"શાન્તિ બ્હેન! ત્હમે મ્હને આટલું બધું સંભળાવ્યું પણ હવે મ્હારો બચાવ પણ કાંઇક સાંભળશો ને રજા હોય તો બોલું.

"જે ઇચ્છા હોય તે જરા પણ સંકોચાયા વગર ખૂલાસાપૂર્વક કહેવા માંડો" શાન્તિદાએ રજા આપી.

"ત્હમે મ્હારા ઉપર ઉતરી પડયાં પણ બોલતાં પહેલાં મારૂં આટલા દિવસનું વર્તન તો ધ્યાનમાં રાખવું હતું. મ્હેં કહ્યું તેમ હું ત્રેવીસેક વર્ષનો હતો તે દિવસથી મ્હેં તમને જોયાં ને ત્હમને પરણવા મન કર્યું. પણ હું ગરીબ હતો, અભ્યાસ પૂરો નહોતો કર્યો તેથી ત્હમારા પિતા પાસે માગણી કરવા હિમ્મત ન ચાલી. પરંતુ મ્હેં મનથી તો ઠરાવ કર્યો કે પરણવું તો ત્હમને ને નહિતો બ્રહ્મચર્ય જીંદગી ગાળી મ્હારી યુવાનીનો ભોગ આપવો. થોડા સમયમાં મ્હને ત્હમારા મહેન્દ્ર સાથના વેવિશાળની ખબર પડી. હમે બન્ને ગાઢ મિત્ર હતા તેથી મ્હેં એ બાબત હોઠ બહાર ન કહાડવા નિશ્ચય કર્યો. ત્હમે પરણ્યાં, હું કમાતો થયો. ત્હમારી સાથે અત્યંત પરિચયનો પ્રસંગ

આવ્યો ને તે મ્હેં આટલા દહાડા કરી પણ દેખાડયું. મ્હારી લાગણી દબાવતાં મ્હારૂં કેટલું લાંબું ચાલ્યું ! પણ દૈવયોગે મ્હારા કમનસીબે ત્હમને એ વાત પૂછવાનું સૂઝયું ને એકાન્ત હોવાથી મ્હારી મનોવૃત્તિ પણ ઉશ્કેરાઇ પછીનું મ્હારા હૃદયનું દુઃખ ત્હમને કયાંથી ખબર પડે! તેમ છતાં ત્હમને અપમાન લાગે, ત્હમારી આબરૂને ધકકો પહોચે એવું હું બોલ્યો પણ શું ? વળી ત્હમારે ને મહેન્દ્રને પ્રેમ નથી એવું મ્હેં કયાં કહયું તે મ્હને આટલું બધું ધમકાવ્યો ?”

શાન્તિદા હવે તો છેકજ શાન્ત થઇ ગઈ હતી અને પોતે ડાકટરને વધારે પડતું સંભળાવી ગઈ એમ લાગ્યું પણ હવે સમજાવી ને સમાધાન કરવાનું ધારી બોલી કે “ હવે એ વાત જવા દો; જેમ આટલાં વર્ષ રહ્યા તેમ ત્હમારી સર્વ લાગણી દબાવી મ્હને બ્હેન જેવી ગણીને રહેજો એ મ્હારી વિનંતિ છે. આપણા વચ્ચે આવી કાંઇ વાત થઇ છે તે છેકજ ભૂલી જઈશું. હવે પ્હેલાં જે મ્હારા દુઃખની વાત કરતાં હતાં તે કરીએ એમાં મ્હારા ખરા સહાયકાર ત્હમેજ છો ને ?” મીઠું બોલી દાક્તરને પટાવી લીધા. ગમે તેવા ગુસ્સામાંથી પુરૂષને શાન્ત કરતાં સ્ત્રીને શું વાર લાગે !

“ આજે પેલાનો કાગળ આવ્યો છે કે જો હું કાલ સાંજ સુધીમાં રૂપિયા નહિ ભરી દઉં તો એ કાગળ લક્ષ્મીપૂજન વખતેજ એમને આપી જશે ને મ્હારી હકીકત નિવેદન થશે. મોડું વ્હેલું હોય તો ઠીક પણ ખરે વખતે હું સમજાવું ને બધું કહુ કેવી રીતે ? વળી એમની રીત પ્રમાણે વળે તો વળે ને જો વાંકજ નજરમાં આવે તો શો ઉપાય ? માટે ત્હમે જેમ સલાહ આપો તેમ કરૂં.”

શાન્તિ બ્હેન ! મ્હને ત્હમે ભાઇ તરીકે કબુલ રાખેલ છે. ભાઇ કાંઇ પણ આપે તો બ્હેન હકથી લઇ શકે. ઇશ્વર કૃપાથી હાલમાં મ્હારી સ્થિતિ સારી થઇ છે. હું ત્હમને જોઇતા રૂપિઆ આપું. હું તો પસલી તરીકે આજના આપણા સમાધાન તરીકે આપવા માગું છું. જો વખત આવે ને મ્હારી ખરાબ સ્થિતિ આવે તો એ રૂપિયા પાછા આપી મ્હને મદદ કરજો કેમ વિનંતિ ધ્યાનમાં આવી ?” ડાકટરે સ્નેહથી પૂછ્યું.

"હા ભાઇ ? હું એમ કરીશ, ઘણું કરીને તો હું સ્વીકારીશ પણ તોએ જરા વિચાર કરી બપોર સુધીમાં ચીઠીથી જવાબ લખીશ. શાન્તિદાએ જવાબ આપ્યો.

"વારૂ ! ત્યારે આજે હું વધારે નહિ બેસી શકું. મ્હારી તરફથી મહેન્દ્ર પાસે પણ માફી માગશો ને જે જવાબ હોય તે ખબર આપશો. વળી હું કાલ સુધીમાં આવી પણ જઇશ. બ્હેન ! રજા લઉં છું બોલાયું માફ કરશો."

"મ્હારા વ્હાલા વીરા ! ત્હને માફજ છે. પ્રભુ ત્હારૂં કલ્યાણ કરશે." કહી શાન્તિદાએ ડાકટરના માથા ઉપર હાથ મૂકયો ને ડાકટર વિશેષ કાંઇ પ્રેમ બતાવી જવાય તે બ્હીકથી ઝટ રજા લઇ બ્હાર નિકળ્યો અને શાન્તિદા ઓરડામાં એકલી પડી.

પ્રકરણ ૫ મું.

લ્હેણદાર.

"Debt is to a man what the serpent is to a bird; its eye fascinates, its breath poisons, its coil crushes both sinew and bone, its jaw pitiless grave......" —Lytton.

ડાકટરના ગયા પછી શાન્તિદા એકલી પડતાંજ પાછી કોચ ઉપર જઇ પડી અને માથે હાથ મુકી સુતી અને મનમાં વિચારની ધારા છુટી. "વાસુદેવભાઇ રૂપિયા આપવાની માગણી કરે છે ને તે હું કબુલ કરૂં છું, શું એ મ્હારૂં કૃત્ય વ્યાજબી છે ! એક તરફથી મન ના પાડે છે બીજી તરફથી લલચાઉં છું. હવે એમાં પાછી કોની સલાહ લઉં ! મ્હારૂં મન કેમ ગભરાય છે ! એમને મ્હારા દેવાની ખબર પડે તે શું માફ ન કરે ! મ્હેં કાંઇ મ્હારાં ઘેલા ખર્ચ સારૂ આટલા બધા રૂપિયાનું દેવું નથી કર્યું એમને

સારા કરવાના એમના ઉપર મ્હારા અત્યંત પ્રેમના આવેશમાં કર્યું હતું. તેથી ત્હેમને નાખુશ થવાને બદલે ઉલટું વિશેષ ખુશી થવાનું ને અભિમાન કરવાનું છે. છતાં કોણ જાણે શા કારણથી હું પાછી બ્હીઉં છું! ચન્દુકાકા હાલમાં વાત કહેવાની રહેવા દે પણ શી સરતે! પોતાને એમની 'Bank of Poona.'માં નોકરી જોઇએ છીએ, હેડકલાર્કની જગા ખાલી પડવાની કહે છે, ત્હેને માટે મ્હારે એમને ભલામણ કરવી, એમને ચન્દુકાકા માટે આવો તિરસ્કાર તેથી હા તો શું પાડે પણ જો હું નામ પણ લઇશ તો ગુસ્સે થશે. વળી બીજા ઓફીસના કામમાં હું કદી પૂછું પણ નહિ ને આ બાબતમાં માથુ ઘાલું તો નાખુશજ થાય! શું કરવું! થોડીવાર શાન્તિદા વિચારમાં બેભાન બની પણ તેટલામાં કંઈક સૂઝતાં પાછી વિચારધારા ચાલી. "હા! ખરે! એ રસ્તો બહુ સારો છે. આજ સાંજ સુધી વાટ જોઇશ નહિતો પછી કાન્તાને એની પાસે મોકલીશ. પોતાની ગત્ બ્હેનના સ્મરણથી અને કાન્તાને આવી દુઃખી જોઈ કાન્તાનું કહ્યું માનશે અને હાલ થોડા દહાડા વાત ખૂલી પાડવા એ એને કરગરી કબુલ કરાવશે. કાન્તા મ્હારા ઉપર બહુ પ્રીતિ રાખે છે તે જરૂર મ્હારે ખાતર એટલું કરશે. હવે એ તો બધું ઠીક, પરન્તુ વાસુદેવભાઇને શો જવાબ લખી મોકલું! જો કોઇ કાળે એમને મ્હારા દેવાની ખબર પડે અને એ કેવી રીતે પતાવ્યું તે પણ જાણવામાં આવે તો હાલ કરતાં પણ વિશેષ બ્હીક. મ્હારે વાસુદેવભાઇ પાસેથી કાંઇ પણ લેવાને શો હક! પ્રથમ દેવું તો પ્રેમથી કર્યું પણ આ બીજું તો મ્હારો ગુનો છુપાવવા કર્યું એમજ ગણા-યને! એક માફ થાય કાંઇ વધારેની માફી હોય! ત્યારે વાસુદેવભાઇને તો ઉપકાર માની નાજ લખું, વળી એ પણ કેવી વૃત્તિથી આપતા હશે તે શી ખાત્રી! જે પ્રેમ એમના મનમાં નવ વર્ષથી છે તે એક કલાકમાંજ જતો રહે કે! એટલે બ્હેન તરીકે આપુ છું એમ કહેવાનું; પણ ખરૂં જોતાં તો પેલો કમભાગી પ્રેમ એમને મ્હારા ઉપર ઉપકાર કરવા આકર્ષે છે અને કદાચ એ રીતે હું ત્હેમના દબાણમાં આવું ને કાંઇ તેનાથી બીજો કાંઇ ખરાબ માર્ગ ત્હેમને સુઝે તો પણ શું? અરેરે

પાછી હું બીચારા ડાકટર તરફ પણ શંકાશીલ બની જાઉં છું ને મૂંઝવણમાં ખોટી શંકા કરી દઉં છું. પરન્તુ બધાં કરતાં સૌથી સહેલો માર્ગ એ કે ના પડાવવી. વળી કાન્તાનું ન માનતાં ચન્દુકાકા એમને પત્ર લખી જણાવશે તો પત્ર આવતા પહેલાં હુંજ બહાદુર બની બધી હકીકત નિવેદન કરીશ અને મ્હારી જે ઉચ્ચ અભિલાષા તે બરોબર સમજવાથી તેઓ ઉલટા મ્હારે સારૂ કેવા ગર્વિષ્ટ બનશે ? હિન્દુ સ્ત્રીઓમાં પતિવ્રતા ધર્મની, પતિ ખાતર ભોગ આપવાની સ્વાભાવિક લાગણી છે જો કે તે સમય પ્રમાણે થોડી ઓછી થઇ છે તોપણ આવી જાતની ઉચ્ચાભિલાષા થોડી ઘણી તો સર્વને હોયછેજ. એમને એ પ્રાચીન (Ideal) પસંદ છે ને તેઓ ખુશી થશે ને માફ તો જરૂર કરશે, હવે હું નિર્ભય છું, જરા ડાકટરને ચીઠ્ઠી લખી નાખું એટલે બધી તરફથી નિવૃત્તિ." કહી શાન્તિદા કોચ ઉપરથી ઉઠી ભોળી બાળા ! બિચારીએ મનમાંજ પૂર્ણ સંતોષ માન્યો ને પોતાના ઉચ્ચ કામને પતિ તરફથી અભિનંદન મળશે ધાર્યું. પણ શું બનનાર છે ત્હેની કોને ખબર પડે ? અત્યારે તો તે ખુશીમાંજ ઉઠીને ટેબલ પાસે ખુરશી ઉપર જઇ બેઠી અને લખવાની સામગ્રીમાંથી એક નોટપેપર ને કવર કહાડી લખવું શરૂ કર્યું.

મ્હારા ઉપકારી વ્હાલા વીરા,

ત્હમારા ગયા પછી મ્હે ત્હમે કહેલ બાબતનો પૂર્ણ વિચાર કર્યો છે. પણ બધી રીતે જોતાં એ બાબત ન સ્વીકારવી એવું મ્હારા મનને થાય છે. કારણો ઘણાં છે ને તે રૂબરૂમાં સમજાવીશ. પણ મ્હારી નાથી મ્હારા ઉપર લેશ પણ માઠું ન લગાડશો એ વિનંતી છે. તેમ ત્હમારા ઉપર કાંઇ ગુસ્સો કર્યો ને ના પાડી એવું પણ ન ધારશો. એનું કારણ જયારે જાણુશો ત્યારે તે ત્હમે પણ કબુલ કરશો. ત્યાં સુધી શાન્તિ.

એજ વિનંતી.

લી. ત્હમારી સ્નેહાંકિત બ્હેન

શાન્તિ.

ચીઠ્ઠી લખી એક વાર કવરમાં બીડી અને તે પોતેજ ઓટલા ઉપર માણુસને આપવાના વિચારથી બ્હાર નીકળી. ઓટલા ઉપર બેઠેલ માણુસને ચીઠ્ઠી ડાંકટરને આપી જવાબ લઈ આવવાનું કહી જેવી પાછી ફરતી હતી ત્યાં ત્હેણે કોઈ આધેડ પુરૂષને પોતાના બંગલામાં દૂરથી દાખલ થતાં જોયો. કોણ છે તે જોવા ઉભી રહી અને જેવું મુખ જણાયું કે એના મ્હોમાંથી એક બુમ નીકળી ગઇ અને તે બેભાન જેવી ઓટલા પરજ સ્તબ્ધ ઉભી. પેલો માણુસ ધીરે ધીરે સમિપ આવી ઓટલા પર ચ્હડવા મંડગો ત્યારેજ સ્તબ્ધ બનેલી શાન્તિદા જરા હાલી અને હોઠ ઉઘાડી ધ્રુજતા અવાજે બોલી.

" ચન્દુકાકા ? કદી નહિ ને વળી આવે વખતે મ્હારે ઘેર આવીને શું કામ ? "

જે માણુસને ઉદ્દેશીને આ બોલાયું તે માણુસ ચાળીસેક વર્ષનો જરા ઠીંગણો શ્યામળો હતો. મ્હોં પર કરડાશ અને દુનિયા પ્રતિનો તિરસ્કાર ખુલ્લાં જણાતાં હતાં. આ જગતમાં બે વર્ગને દુનિયા તરફ બેપરવાઇ હોય છે. એક અત્યંત ઉચ્ચ વર્ગને આ લોક ક્ષુદ્ર એમના જેટલા વિશુદ્ધને ન રહેવા-લાયક પાપી અને સ્વાર્થી લાગે છે. પણ તેવા લોકો જગતજન તરફ તિરસ્કારની નહીં પરંતુ દયાની દૃષ્ટિથી જુએ છે. બીજો વર્ગ તદ્દન નીચ હોય તેનો છે. નીચ એટલે જ્ઞાતિમાં નીચ નહિ પરન્તુ વૃત્તિમાં નીચ હોય ત્હેવો છે; તેવા સ્વાર્થી લોકો સર્વ તરફ તિરસ્કારથી જુએ છે. ત્હેમના જેવા પાપી જીવો પણ જગતને યોગ્ય નથી તેથી ત્હેમને તો સ્વાભાવિકજ કંટાળો આવે છે. સ્નેહ અથવા દયામાં ત્હેમને ખબરજ પડતી નથી. આ ચંદુલાલ એવી જાતનો માણુસ હતો. કદી કોઇની સાથે તે જન્મારામાં મીઠાશથી બોલ્યો નહોતો. એની કંજુસાઇ એના પહેરવેશ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાતી. એવી કંજુસાઇથી ત્હેણે ઘણા પૈસા એકઠા કર્યા હતા ને તે પૈસાને લીધેજ જનસમુહને ત્હેની સાથે વહેવાર કરવો પડતો.

એ પોતાના રૂપીઆ વ્યાજે ફેરવતો ને ત્હેને લીધે ઘણા લોકો ત્હેના કબજામાં રહેતા. આથી સર્વ કંટાળતા પણ જ્યાં " ગરજી ત્યાં મરજી " ની

કેવી વાત ! એ પરણ્યો નહોતો તેમજ કોઈ અંગત સગા વહાલાં પણ નહોતાં, આપણે આગળ જોઈ ગયાં તેમ એ કાન્તાનો મામો થતો પરન્તુ મામો ભાણેજ પુરાં એક બીજાનું જાણુતા પણ નહિ. પોતે કોઇને ઘેર જતો નહિ તેમજ તેડતોએ નહિ. એક ન્હાનું ઘર ગામમાં શનિવાર પેંઠમાં લઇ ત્યાંજ રહેતો હતો. શાન્તિદાના કમનશીબને લીધેજ ત્હેને આવા દુષ્ટ માણસ સાથે પ્રસંગ પડયો હતો. કદી કોઇને ઘેર જાય નહિ ને આટલા દિવસ કામ ચાલતું તે કાગળ પત્રથી; અથવા કદી શાન્તિદા એને ઘેર જતી. પણ આ પ્હેલીવાર ત્હેને પોતાના ઘરમાં દેખી શાન્તિદા બહુ ભય પામી. ઘરમાં આવ્યું ત્હેને કહાડી પણ કેમ મુકાય અને જેના સકંજામાં સપડાએલી ત્હેને શું કહી શકે? બાકી મનમાંથી ત્હેના ઉપરના તિરસ્કારને લીધે તેમજ પતિના ભયથી ધક્કો મારી કહાડી મુકવાનું મન થતું હતું. શાન્તિદાએ પ્રશ્ન કરતામાં છેક ઉપર આવી, બુટ કહાડી ત્હેની પાસેજ આવી ઉભો અને અતિ ગાઢા ક્રૂર અવાજથી ઉત્તર દીધો “ કાંઈ સ્વાર્થ વગર તો હું એમ કોઇને ઘેર ધક્કા ખાતો નથી અત્યારે ત્હારે ઘેર પણ કામજ સારૂ આવ્યો છું.” શાન્તિદા ત્હેના અવાજથી કમકમી. પણ કાંઈ બોલ્યા વિના છુટકો હતો ! “ જરા માંહી આવી બેસીને વાત કરશો ? ”

મીઠી શાન્તિદા કડવાશ ક્યાંથી લાવે ? પ્રેમાળ ને દયાળુ હૃદય, શત્રુ અથવા દુષ્ટ તરફ પણ કેટલું ક્રૂર અથવા કરડું બની શકે ? શાન્તિદા એને લઇ દીવાનખાનામાં ગઈ.

એને એક ખુરશી પર બેસાડયો અને પોતે પોતાના ઓરડાના દ્વારમાં જરા દૂર જઇ ઉભી. પતિને આવવાનો વખત થતો હતો તેથી કાળજું ધડકતું હતું.

માંહી આવીને બેઠા પછી ચંદુલાલેજ વાત શરૂ કરી.

“ શાન્તિદા ! મ્હારા રૂપિયાનું શું કર્યું ? કાંઇ જવાબ છે. ”

“ ચન્દુકાકા ! મ્હેં ત્હમને લખ્યું હતું કે હું ત્હમને રૂપીયા ભરી દઇશ, આવતી દીવાળી સુધી રાહ જુઓ પણ ત્હમે ઉતાવળા થયા ત્યારે શું કરૂં !

ત્હમારો કાગળ મ્હને કાલે મળ્યો, હું વિચાર કરી આજ સાંજ સુધીમાં જવાબ લખવાની હતી ત્યાં ત્હમે અહીં આવ્યા. હવે કહો ત્હમારે શું કહેવું છે ?" શાન્તિદાએ ઉત્તર દીધો.

"બીજું શું કહેવાનું હોય ! કાંતો રૂપિયા આપ અથવા તો ત્હારા પતિને કહી મ્હને નોકરી અપાવ. કોણ જાણે મ્હેં એનો બાપ માર્યો હોય તેમ મ્હારૂં તો નામ પણ એ સાંભળતો નથી." ચન્દુલાલની આવી નીચ ને કડક બોલીથી શાન્તિદાને બહુ ખોટું લાગ્યું પરન્તુ ધીરજથી જરા ઠપકો દઇ કહ્યું "એમ શું કામ બોલો છો ! સરળતાથી બોલશો તો હું કાંઇ જવાબ નહિ આપું ? વળી ત્હમારો શાખો ગામમાં એવો પડ્યો તેથી એમને પણ કંટાળો આવ્યો છે. બીજું શું કારણ હોય !"

"પણ એ જાણતો નથી કે એને એની આબરૂ મ્હારા કબજામાં કેટલી છે ? જો નોકરી નહિ આપે તો ખબર પડશે. કાલેજ કાગળ લખુ ને ત્હારી હકીકત જણાવું.

"ચન્દુકાકા ! જણાવવી હોય તો ત્હમારી ઇચ્છા, પરન્તુ થોડા દિવસ ધૈર્ય રાખે તો કેવું સારૂ ! આજે મ્હેં ત્હમને આપવા સો ૧૦૦) રૂપિયા તૈયાર કર્યા છે તે લ્યો વળી એમને એમ ભરી હું પુરા કરીશ પણ જરા દયાળુ થાઓ ને આ દીવાળીનો સમય જવાદો. " શાન્તિદા વિનવતાં બોલી.

"છોકરી ! હું મ્હારા નિશ્ચયમાં કદી ફરતો નથી. દયા એ શબ્દનો શો અર્થ તે પણ હું સમજતો નથી તો દયાળુ થવાની વાત કેવી ! રૂપિયા અથવા નોકરી બેમાંથી એક ઉપાય ને એ દ્વારા છુટકારો; નહિ તો પછી ફજેતી." કદી કોઇનું ગળું કાપતાં પણ ન કમકમે, કોઇનું અસહ્ય દુઃખ જોઇને પણ ન પીગળે તેવો માણસ બેચાર વિનયના શબ્દથી તો શું કામ પીગળે ! શાન્તિદાએ ફરી એકવાર વિનવી જોવા પ્રયાસ કરવા ધાર્યું અને પ્રથમ કરતાં પણ વિશેષ વિનીત બની જરા ગળગળા સ્વરે બોલી. "મ્હારા પિતાના નામને ખાતર, અગાઉના ત્હમારા સંબંધ ખાતર, મ્હારા

ઉપર આટલી વખત માફ કરવાની મ્હેરબાની કરો તો બહુ સારૂં ! દીવાળીના દિવસમાં ખાસ મંગળ વખતે ત્હમારો હમારો જીવ કચવાવવાથી શું ફળ આવશે !"

ચન્દુલાલના ધ્યાનમાં લેશ પણ વિનંતી ન ઉતરી ને એણે તો પહેલા જેમજ કડક બની ઉત્તર દીધો "ફળ બળમાં હું કાંઈ સમજતો નથી મ્હારૂં ધાર્યું કરવું એ મ્હારો ધર્મ છે. બીજો ધર્મ કે રીતિ કાંઇ મ્હારી જાણમાં છેજ નહિ. એમાંથી એક રસ્તો લે ને નહિતો વધુ મમત કરીશ તો તો આજ સાંજ સુધીમાંજ કાગળ લખી જણાવી દઈશ." હવે શાન્તિદાથી ન સહેવાયું. ત્હેનો આનંદી મીજાજ ગરમ થયો ને તે જરા તપીને બોલી "ત્યારે કહેશો તો મ્હોટું થવાનું પણ શું છે ! ત્હમારો કાગળ આવ્યા પહેલાં બપોરેજ હું સર્વ વિગત ત્હેમને નિવેદન કરીશ અને બધી વાત ખુલાસાપૂર્વક સમજાવીશ એમાં તો ઉલટી ત્હેમને અભિમાન કરવાની વાત છે !"

"વારૂ બાઇ સાહેબ ! શી રીતે અભિમાન કરવાની વાત છે તે મ્હને સમજાવો તો ?"

"પત્નીએ પોતાના પતિના રક્ષણ સારૂ આટલું સહીને પણ કર્યું ત્યારે પતિને અભિમાન તથા પત્ની માટે માન બે સિવાય બીજી શી લાગણી ઉપજે ? વળી મ્હારા ઉપર આવો પ્રેમ તેથી મ્હારી બધી બીકજ ખોટી છે. એતો એમને એક પાઇનું પણ લ્હેણું કરે તેના ઉપર કંટાળો ને ત્હમારૂં તો નામ પણ ન સાંભળી શકે તેથી હું ભય પામું છું. નહિ તો જો મ્હેં હિમ્મત કરી હોત ને કહ્યું હોત તો ત્હમારા જેવાના ત્રાસમાંથી તો છુટત ખરીને ? બોલોને મ્હેં એવું શું ખરાબ કામ કર્યું છે ?"

"હવે બહુ ગર્વ રહેવા દે નહિતો પછી વિશેષ કહી વિશેષ સમજણ પાડીશ."

"જે હોય તે ઝટ કહીને મ્હારો છુટકારો કરો. હમણા તેઓ આવતા હશે." શાન્તિદાએ ઉતાવળાં બનતાં પૂછ્યું.

"ઠીક ત્યારે ત્હમારા પિતા ક્યારે સ્વધામ પહોંચ્યા."

"જરાક તો માનથી બોલો ચન્દુકાકા ! મરેલ મિત્રને સારૂં પણ આમ હોય કાંઇ ! હા ! તેઓનો માઘ શુદ તેરશને ફેબ્રુઆરીની પચીસમી તારીખે સ્વર્ગવાસ થયો છે. આ માઘ મહિનો આવતાં બે પૂરાં થઇ ત્રણ વર્ષ થશે. પણ એ તારીખ પૂછવાનું શું કામ ?" શાન્તિદાએ ધૈર્યથી જવાબ દઈ સ્હામોજ પ્રશ્ન કર્યો.

"અને ત્હારો પતિ માંદો ક્યારે પડયો."

"એના પ્હેલાં પાંચ છ મહિના પહેલાંજ, અને તેથીંજ એમના મંદવાડ સમયેજ પિતાજીનો મંદવાડ આવ્યો તેથી હું પિતાજીના છેલ્લી વખતમાં બિલકુલ પાસે રહી ન શકી, ને છેવટે પણ મ્હારે પસ્તાવોજ રહ્યો." પિતાનું વ્હાલ, મંદવાડ અને મરણ એક સાથેજ હૈયે આવ્યાં, અને એ સ્મરણથી આંખમાં ઝળઝળીયાં આવી ગયાં.

"હં ! અને ત્હમે મ્હારી પાસેથી રૂપિયા કઇ તારીખે લીધા ?" ચન્દુલાલે તો પ્રશ્ન શરૂજ રાખ્યા.

"મ્હારા પિતાના અત્યંત મંદવાડ સમયે, અને અહીં પણ બહુ ગભરાટનો વખત હતો ત્યારે લીધા હતા એટલે કાંઈ તારીખવાર યાદ નથી."

"વારૂ લ્યો જુઓ જોઇએ આમાં શું લખેલ છે ?" કહી ચન્દુલાલે ગજવામાંથી એક લાંબુ કવર ક્હાડી માંહીથી સ્ટેંપ ચહોડેલો એક કાગળ ક્હાડી શાન્તિદાના હાથમાં મૂકયો શાન્તિદાએ તે લીધો અને ધીરજથી તપાસ્યો; એ કાગળ રૂપિયા લેતી વખત કરેલા દસ્તાવેજનો હતો. દસ્તાવેજમાં શાન્તિદાની સહી અને સાક્ષી તરીકે એના પિતાની સહી અને તે પર તારીખ તિથી માઘ વદ પડવો અને તારીખ અઠાવીસમી ફેબ્રુઆરીની હતી. પહેલાં તો શાન્તિદા કાંઈ ન સમજી પણ પછી તરત એને આ કાગળ આપવાનું કારણ સૂઝયું અને ત્હેના મ્હોં ઉપર પૂર્ણ ગભરાટ ફેલાઈ રહ્યો, ચન્દુલાલે તે સર્વ જોયું ને જાણે તેમાં મઝા માણતો હોય એમ જરા મઝાકમાંજ પૂછયું,

"કેમ ? ગભરાઇ શા સારૂ ગઇ ? એમાં તો અભિમાન લેવાનું છે ને દસ્તાવેજમાં એવું તે શું લખ્યું છે !

"ચન્દુકાકા ! હવે પાછી મ્હને કનડો નહિ. જગતની લુચ્ચાઇ ઠગાઈથી અજ્ઞાની મેં માત્ર એમને સારૂં થઇ જાય એ ઇચ્છાથીજ રૂપીયા લીધા. ત્હેમને પુછીને મ્હારા પિતાની સહી કરી તે વેળા એમાં કશી જાતનો વાંધો નથી એમ કહ્યું પણ ત્યાર પછી મ્હને પણ લાગ્યું કે આ મ્હારી ભુલ થઈ ગઈ ખરી. પરંતુ ત્હમે અત્યાર સુધી કાંઇ બોલ્યા નહોતા તેથી એ વાત તો મ્હને વિસારેજ પડી ગઇ હતી. હવે ! હું શું કરી શકું ?" શાન્તિદા અત્યંત ગાભરી બનતાં બોલી.

"અભિમાન કરો, અને પતિસેવાથી થતું સુખ અનુભવો. વળી ખોટી સહી કરવા બાબત પોલીસને સ્વાધીન જાઓ, ને આનંદ માણો" ચન્દુલાલે ક્રૂરતાથી ઉત્તર દીધો. એ માણસને રગેરગમાં નિર્દયતા પ્રસરી હતી.

"પણ ત્યારે આમ હેરાન કરવાના હેતુથીજ ત્હમે મ્હને રૂપીયા આપ્યા હતા ?"

"હા ! થોડી એવી ઇચ્છા પણ હતી ખરી. માણસ મ્હારા તાબામાં રહે, ત્હેને વળી પાછો હું સતાવું તે દુઃખી થાય એ સર્વે જોવાની મ્હને બહુ મઝા પડે છે."

ત્હમારૂં મન તે રાક્ષસી છે કે માનુષી ! અરેરે કોઇને પણ દુઃખી કરી ત્હમને શું સુખ પ્રાપ્ત થવાનું છે ?"

એવી ત્હારી નીરર્થક પતરાજી હું સાંભળવા રાજી નથી હું મ્હારે કહેવાનું કહી લઉં. મ્હારી ત્હને રૂપીયા ધીરવામાં એવડી ખરાબ દાનત હતી હું ન્હાનપણથી ત્હને ચ્હાતો હતો ત્હારા કરતાં ઉમ્મરે મ્હોટો છતાં. કોઇને પણ ન ગાંઠું તેવો છતાં હું ત્હારા તરફ આકર્ષાતો ને તેથી તું મ્હારા સકંજામાં હોય તો હું ત્હને દબાવી મ્હારી ઇચ્છાનુસાર વર્તું એ પણ અંદર ખાનેથી આવેશ હતો. પરંતુ જેમ જેમ મ્હેં ત્હારો મ્હારા પ્રતિનો તિરસ્કાર દીઠો તેમ તેમ મ્હારી વૃત્તિઓએ જૂદું રૂપ પકડયું અને હાલ તું જેટલું મ્હને ધીક્કારે છે ત્હેના કરતાં હજાર ગણું વધારે હું ત્હને ધીક્કારૂં છું અને ત્હને મ્હારા પગ નીચે કચરતાં પણ મ્હને લેશ કમકમાટ ન ઉપજે" ચન્દુલાલ આ સર્વ રાક્ષસી અવાજથીજ બોલ્યો.

"ચન્દુકાકા! ચન્દુકાકા! એવો તે મ્હેં ત્હમારો શો અપરાધ કર્યો છે કે મ્હારા ઉપર આટલી બધી ક્રૂરતા! મ્હારાં ન્હાનાં ન્હાનાં છોકરાંની તો દયા લાવો! ત્હેમની શી સ્થીતિ થાય?

"તું વધારે બોલી મ્હને વધારે ઉશ્કેરે છે. માટે હાલ હું અહીંથી જાઉં છું. મ્હને બેમાંથી એક વસ્તુ કાલે પ્રાપ્ત થવીજ જોઇએ ને નહિ તો કાલે સર્વ હકીકત નિવેદન થશે." એટલું આવેશમાં ને આવેશમાં બોલી ચંદુલાલ ત્યાંથી ધસારાબંધ ચાલ્યો ગયો અને શાન્તિદાને દુ:ખમાં ડુબાડતો ગયો.

ગરીબ બિચારી બાળા! દુનિયામાં ચાલતી ઠગાઇનો ત્હેને શો અનુભવ? સારૂં ધારી સારૂં કરવા જાય ત્હેનું પણ જગતમાં પારખનાર કોઇ નથી એમ શું ધારે! પતિ સારો થાય, પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું ગણાય અને પ્રભુ-ઘેરથી સારો બદલો મળી સુખી બનાય એ ઉંચી આશાથી કરેલું કામ ત્હેમાં થોડી ભૂલ થઇ ત્હેનો આવો ખરાબ અર્થ જગતના સ્વાર્થી લોકો લેશે એવું સ્વપ્ને પણ નહિં ધારેલું તેવી નિર્દોષ બાળા આ સાંભળી અત્યંત દુ:ખી બની.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

વિનંતી.

As a coal is revived by incense so prayer revives the hopes of heart. —Goethe.

રંક શાન્તિદાને માત્ર મનના એક દુ:ખથીજ પુરૂં થાય તેમ નહોતું, કારણકે હજી જેવી તે ઉઠી ઉભી થવા જાય છે કે તરતજ ત્હેણે મહેન્દ્રને બારણામાં ઉભેલો જોયો, અને ત્હેના મ્હોં ઉપર નાખુશીનાં ચિન્હો ખુલ્લાં જણાતાં હતાં. શાન્તિદા ચેતી ગઇ કે ત્હેને બારણામાંજ ચંદુલાલ મળ્યો હશે ને નાખુશીનું કારણ પણ એજ હશે. ત્હેણે ધીરે સાદે મીઠાશથી મહે-

ન્દ્રને કહ્યું "કેમ પાછા આવ્યા! માંહી આવો ને ઉમરાપર શું કામ ઉભા છો?"

"શાન્તિ! તું કેવાં કેવાં માણસોને ઘરમાં દાખલ થવા દે છે! મ્હેં ત્હને હજાર વખત કહ્યું છે કે પેલા ચન્દુલાલ જેવા નીચ માણસોને ત્હારે મુદ્દલ કોઠું નજ આપવું છતાં આજે મ્હે ત્હેને ઘરમાંથી નીકળતો જોયો." મહેન્દ્ર બોલવાની વાટ જોતો હતો તે પ્રશ્નથી તડાકોજ કર્યો ને વરસાદ પેઠે ગાજ્યો.

"હું શું કરૂં? લોકો મ્હારી પાસે ભલામણ લઈ આવે છે. બૈરાંનાં હૃદય પુરૂષ કરતાં વિશેષ સરળ હોય અને પત્નીનું પતિ ઉપર પ્રેમને લીધે બહુ ચલણ હોય છે એવું માની બૈરાંને વિનવવા બહુ લોકો આવે તેમ આજે એ મ્હારી પાસે પણ આવ્યા" શાન્તિદાએ બહુજ નમ્રતાથી પતિને શાન્ત કરવાના હેતુથી કહ્યું.

"પાછી એને નોકરીની વાત છે કે શું! મ્હેં એને ચાર પાંચ દહાડા પહેલાં ચોખી ના પાડી હતી, વળી એક દિવસ સ્હેજ ત્હને પણ મ્હેં અણસારામાં સમજાવી હતી છતાં ત્હેં એવાનું શું કામ સાંભળ્યું?" મહેન્દ્રે કાંઈક શાન્ત થતાં પૂછ્યું.

"એ મ્હારા પિતાના મિત્રનો દાવો કરી મ્હારી પાસે નોકરીનું માગવા આવ્યા, મ્હને દયા આવી અને મ્હેં સાંભળ્યું ને ત્હમને વિનવવા કબુલાત પણ આપી." શાન્તિદા ખરા મુદ્દાની વાત છુપાવી અડધી વાત કહેતાં મનમાં બહુ કંપતી હતી પણ શું કરે? સત્ય કહેવા હિંમત ન ચાલી.

"ત્હમારી બૈરાંઓની દયા તો કોણ જાણે શું ઉંધું ચતું કરશે. એવી ખોટી મનની લાગણીઓથી આસમાન જમીન એક ન કરો તો ત્હમારો પાડ. હા, યોગ્ય સ્થાને દયા અવસ્ય કરવી જોઇએ, પરન્તુ આવા કમજાત ઉપર દયા એ કયો ધર્મ! સ્થાન અસ્થાન પારખ્યા વગરજ ત્હમે તો ચલવે રાખો છો. ચાલો પણ હવે એ ભુલી જાઓ અને હવેથી કદી પણ એના મ્હોં સ્હામું ન જોશો." મહેન્દ્રે સ્હેજ લાડમાં અને સ્હેજ શીખામણરૂપ નરમ ઠમકો આપ્યો. આનંદી શાન્તિદા પાછી ક્ષણમાં ફેરવાઇ અને

પતિ સાથે બીજી વાતો કરવા મંડી પણ વળી જરા પતિને ખુશી જોતાં એકવાર વિનવવા મન થયું. "વારૂ ત્યારે મ્હારે ખાતર, મ્હારા પિતાને ખાતર એને નોકરી આપશો તો હું ત્હમારી બહુ ઉપકારી થઇશ."

"ત્હમે એ વળી ઓફીસના કામમાં પડવા મંડયા ને શું? એકવાર ના પાડી કે એ કામ નહિ થાય. એ માણસની શાખ સારી નથી, છતાં વચમાંથી પણ પાછી એ વાત કહાડી લાવો છો! ત્હમારે પણ કાંઇ સારો સંબંધ લાગે છે." મહેન્દ્રે કરડાકીમાંજ કહ્યું. શાન્તિદા બિચારી ચુપજ થઇ ગઇ. જે માણસને તે અંતઃકરણથી ધિક્કારતી હતી ત્હેની ભલામણ કરી વળી ત્હેનુંજ સાંભળવા પોતે કેવા કારણોથી તૈયાર બની હતી તે વિચારતાં ત્હેની મતિ મૂઢ બની અને એ વાત પડતી નાંખવામાંજ સાર દીઠો. સારે નસીબે તેટલા અરસામાંજ છોકરાંઓ પણ રમીને માતપિતા પાસે આવ્યાં તેથી વાતે કાંઈ ગંભીર રૂપ ન પકડયું. અને ખુશી ખુશાલીમાં બપોર પસાર થઇ. અને ત્રણ ચાર વાગ્યાને સુમારે કાન્તા પણ પોતાનો સરસમાન લેવડાવી પાછી ફરી.

શાન્તિદાની રજા લઈ સ્હવારે કાન્તા પાછી ધર્મશાળામાં ગઈ અને સામાન જુદો પાડી પાડોશણને જમાડી વિદાય કરતાં વખત બહુ થઈ ગયેલ હોવાથી પોતે શાન્તિદાને ઘેર જમવા જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને પોતાની પાડોશણની સાથેજ જમી લીધું. એને ત્રણ વાગ્યાની ટ્રેનમાં મુંબાઇ મોકલી આપી પોતે ગાડી કરીનેજ તેજ વખતે શાન્તિદાના ઘર ભણી ગઈ. જ્યારે કાન્તા આવી ત્યારે કુટુંબનાં સર્વ માણસો બ્હારની ઓશરી ઉપર ખૂરશીઓ નાંખી બેઠેલ હતાં. બેંકમાં દીવાળીના ત્રણ દિવસની રજા હોવાથી મહેન્દ્ર પણ ઘરમાંજ હતો. સર્વ સાંજના ચ્હા પાણી પીતા હતા તેટલામાંજ કાન્તાની ગાડી દાખલ થઇ. અને શાન્તિદા ઉભી થઇ પગથીયાં સુધી ગઈ. ગાડીમાંથી ઉતરતાંજ કાન્તાએ ક્ષમા માગવા માંડી. અને શાન્તિદાએ માણસને બોલાવી સામાન છોકરાંવાળા ઓરડામાં મૂકવા આજ્ઞા આપી.

"બ્હેન! માફ કરજે હં! શું કરૂં! બધો સામાન જૂદો પાડતાં,

હીસાબ કરતાં અગીયાર વાગી ગયા ને મ્હારી પડોશણ બાર વાગ્યાની ગાડી ચુકી. પછી મ્હેં પણ ત્હેની સાથેજ જમતું અને તેને મોકલ્યા પછી આ તરફ આવવું ધાર્યું, અને તેથી આમ થઇ ગયું, બાકી વચન ખાસ જાણીને મ્હેં તોડયું નથી."

"કાંઈ નહિ એમાં ક્ષમા માગવા જેવું શું છે? ચાલ આવ ઉપર ને અહીં અમારી મઝામાં તું પણ ભાગ લે. કાંઇ નીચે ઉભાં રહેવું છે કે શું?" શાન્તિદાએ ધીરજ આપતાં સ્હેજ મશ્કરીમાં જવાબ આપ્યો.

કાન્તા ઉપર આવી અને મહેન્દ્ર આ સર્વ સાંભળતો હશે એમ લેશ પણ ખ્યાલ નહિ તેથી તેને ઉપર બેઠેલા જોઈ તે બહુ લજવાઇ, પરન્તુ શાન્તિદાએ ત્હેનો હાથ પકડી એક ખુરશીમાં ધકેલી, અને પોતાના છોકરાં ભણી ત્હેનું ધ્યાન ખેચ્યું.

જોયાં આ મ્હારાં ફુલડાં! સ્હવારે તું ગઇ ત્યાં સુધી પાછાં નહોતાં આવ્યાં, નદી કિનારે રમતે ચહડયાં, ને વળી રજાના દિવસો છે તેથી આનંદ કરી લીધો. કુમાર! ઇન્દીરા? આમ આવો આમનું નામ કાન્તા માશી એ ત્હમારે માશી થાય હોકે?"

બન્ને છોકરાં કાન્તા પાસે ઉઠીને આવ્યાં અને કાન્તાએ એકેક ચુમ્બન બન્નેને લીધું અને સ્હેજ વાત કરી એમને ખાવાનાં જાણી પાછા વળાવ્યાં. હવે મહેન્દ્રનો વખત આવ્યો અને ત્હેણે સમય જોઈ વાત કહાડી.

"કાન્તા બ્હેન હું આજ સ્હવારે ખબર કહાડી આવ્યો છું. ઘણુ કરી હા પાડશે. પરન્તુ એ લોકો ત્હમને મળવા માગે છે. તે મ્હેં કાલ બપોરનો વખત આપ્યો છે. ત્યાંના ઉપરી ગામમાં રહે છે. તેથી ગામમાંજ મળીશું, ત્હમારે કાંઈ હરકત તો નથી ને? હું ત્હમારી સાથેજ આવીશ."

"ના! ભાઇ મ્હારે શી હરકત હોય? ત્હમે આટલી સહાય કરોને ત્હેમાં પણ હું ખોટા વાંધા કહાડું તો મ્હારા જેવી નીચ કોણ? સગોભાઈ પણ હાલના વખતમાં તો આવી નિઃસ્વાર્થ સ્હાય ન કરે! મ્હારી ઉપકારની

લાગણી જણાવવા મ્હારી પાસે એક પણ શબ્દ નથી." બોલતાં કાન્તાની આંખમાં આભારનાં અશ્રુ આવ્યાં તે તરફ મહેન્દ્રની નજર પડી અને "એમાં ઉપકાર જેવું કશું છેજ નહિ છતાં આ ત્હમારી લાગણી શબ્દો કરતાં પણ વધારે છે ને મ્હારે વિશેષની કાંઈ સ્પૃહા નથી" એટલું કહી મહેન્દ્ર ઉભો થયો ને પોતાના ઓરડા ભણી ગયો તેથી બે સખીઓ એકલી પડી અને હવે શાન્તિદાને પોતાના સ્વાર્થની હકીકત કહેવા વખત મળ્યો. ત્હેણે કાન્તાની છેક સમીપમાં પોતાની ખૂરશી મૂકી અને શોક ભર્યા, બહુજ ધીમા સાદે કહેવા માંડયું.

"કાન્તા! આજે ત્હારા મામા આંહી આવ્યા ને બહુજ હેરાન કરી ગયા છે. રૂપીયા કે નોકરી અપાવું નહિ તો કાલે સાંજ સુધીમાં એ હકીકત કાગળ દ્વારા અમને નિવેદન કરશે એવી આજ પ્રતિજ્ઞા લઇ ગયેલ છે."

"પણ ત્યારે કાગળ આવતાં પ્હેલાં તુંજ મહેન્દ્રભાઇને સવ હકીકત જણાવ ને ક્ષમા માંગી લે. આટલો બધો ભય શું કામ પામે છે!" કાન્તાએ હિમ્મત આપતાં કહ્યું.

"માત્ર એટલીજ વાત હોત તો હું કાંઈ ગભરાત નહિ પણ મ્હારાથી એક એવી ભૂલ થઈ ગઇ છે કે એનો એ નિર્દય માણસ દુર ઉપયોગ કરવા માગે છે." શાન્તિદાએ ગભરાતાં કહ્યું.

"એવું શું છે જે?" કાન્તાએ પ્રશ્ન કર્યો.

"હું ધારૂં છું જે મ્હેં રૂપીઆ કયારે લીધા તે વિશે તો ત્હને કહ્યું છે. પ્હેલીવારના રૂપીઆ મ્હારા પિતાએ આપ્યા, અને બીજીવાર મંગાવતી વખત મ્હારા પિતા પણ અત્યંત મંદવાડમાં હતા એ વાત મ્હેં ત્હને કરી હતી. ને તેથીજ મ્હેં ત્હારા મામા પાસેથી રૂપીયા લીધા. હવે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ. મ્હેં ચોવીસમી તારીખે રૂપીઆ માગ્યા, ત્હેણે તે આપવા હા પાડી અને પચીસમી તારીખે ટપાલ મારફતે દસ્તાવેજ મોકલવા કહ્યું. તેઓ તો તે વખતે મંદવાડના ખાટલામાં હતા અને સર્વ ટપાલ મ્હારા હાથમાં હતી. દસ્તાવેજ ઉપર જામીન તરીકે કોઇની સહી કરાવવાની હતી. મ્હેં મ્હારા પિતાનીસહી

કરાવવા ધાર્યું હતું પણ તેઓના વધતા જતા મંદવાડની મ્હને ખબર પડતાં હું એટલું કાગળીયું લઇને પણ ત્યાં જતાં અચકી અને મ્હારા પિતાનીસહી મ્હેંજ પચીસમીએ બપોર સુધીમાં કરી નાખી. મ્હને એમ હતું કે પિતા સાજા થાશે ને જરા હુશીયાર હશે ત્યારે હું દસ્તાવેજની વાત ત્હેમની પાસે કહીશ અને સહીનો ખુલાસો આપી માફી માગીશ. ત્હેમનો મ્હારા ઉપર એટલો પ્રેમ હતો કે મ્હારે ખાતર કંઇપણ કરવા હા પાડત ને તેથી મ્હેં સારા હેતુથી નિશ્ચિતપણે સહી કરી. સાંજ સુધીમાં મ્હારી સહી કરી દસ્તાવેજ પાછો મોકલીશ એવું ધારી હું કાંઇ કામ વાસ્તે વચમાંથી ઉઠી ત્યાં મ્હને મ્હારા પિતાના મૃત્યુના ખબર કહેવા આવેલ માણસ મળ્યું. ખબર જાણી મ્હને ઘણુંજ દુઃખ સ્વાભાવિક રીતે થયું ને એમની બે ચાર કલાકની રજા લઈ મ્હારે પિયર ગઇ. ત્યાં ગયે મ્હને અરધો પણ કલાક નહિ થયો હોય ત્યાં મ્હારે ઘેરથી માણસ પાછું આવ્યું કે એમને એકદમ ઉધરશ આવી ગભરાટ થતો હતો. હું ઉંચે જીવે ગભરાતી ઘેર આવી. આખી રાત્રી અસ્વસ્થતામાં ગુજારીને સ્હવાર પડતાં ડાકટરે કહ્યું કે આ ગભરામણ મટે કે તરત બે ચાર દિવસમાં–હમારે જો એમની જીંદગી બચાવવી હોય તો પંચગીની જવું. છવીસમી ને સતાવીસમી બે દિવસ દરદે બહુ ગંભીર રૂપ પકડયું ને હું તો સાવ હિમત હારી પણ અઠાવીસમીએ કાંઈ સારાં ચિન્હ જણાયાં. ડાકટરે હવે તો આજ્ઞાજ કરી કે હમારે ઓગણત્રીસમીએ જવુંજ. મ્હેં ગભરાટમાં દસ્તાવેજમાં મારી પોતાની સહી કરીને તેજ દિવસની તારીખ એટલે તા. ૨૮ મીજ રીવાજ પ્રમાણ લખાઈ ગઈ અને શું કરૂં છું તે સમજ્યા વિના કાગળ ટપાલમાં બીડયો. સ્હવાર પડતાં રૂપીયા આવ્યા, અને એમણે પુછયું કે આટલા રૂપીયા કયાંથી ! મ્હારા પિતાએ મ્હને વારસામાં આપેલા તે આવ્યા છે એવું એમના જીવનના બચાવ ખાતર મ્હેં અસત્ય કહ્યું. કારણ કે જો એ રૂપીયા મ્હેં કોઈ પાસેથી લ્હેણા લીધા છે એમ તેઓ જાણે તો, પ્રાણ જાય તોએ પંચગીની જવા હા ન પાડે. તે દિવસેજ ડાકટર મારફત બે વર્ષ સારૂ એક બંગલો લેવાનું નક્કી કરી હમે ત્રીસમીએ ત્યાંથી નીકળ્યાં ને બે વર્ષે પાછાં ફર્યાં. આજ સુધી સહીની હકી-

કત તો હું ભૂલીજ ગઇ હતી. આજેજ એણે યાદ આપ્યું. એતો એમ કહે છે મ્હેં જાણી બુઝીને મ્હારા પિતાની ખોટી સહી કરી છે એમ તે પૂરવાર કરશે. વળી મ્હેં હમારે પંચગીની જવાનેજ રૂપીયા લીધા એમ પણ હું એમની શી રીતે ખાત્રી કરૂં ! જો એકવાર વ્હેમ ભરાયો, જો ખોટી સહી કર્યાની ખબર પડી, તો શું કરવું ! એમને મ્હારા કરતાં તો શું પણ પ્રાણ કરતાં પોતાની આબરૂ વિશેષ વ્હાલી છે, તે જગતમાં એમ કહેવાય કે મેનેજર સાહેબની પત્નીએ ખોટી સહી કરી તો એ તો બધી આબરૂને ધક્કો લાગવાથી શું નું શું કરે ! ઓ મ્હારી બ્હેન ! મ્હને કાંઇ ઉપાય બતાવી આમાંથી છોડાવ અને મ્હારી અણુસમજુ નિર્દોષ ભુલને કાંઇક રસ્તેથી સરાડે ચડાવ" કહી શાન્તિદાએ કાન્તાના ખોળામાં પડતું નાંખ્યું ને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી.

"હાં ! હાં ! શાન્તિ ! કોઇ અચાનક આવશે. બ્હેની ધૈર્ય ધર. આમ ઊંચું જો ને મ્હોં લ્હોઇ ઉપાય શોધ. કાંઇ રડેથી પાર આવશે ?" કાન્તાએ શાન્તિદાના માથા ઉપર હાથ મૂકી ધીરજ આપતાં કહ્યું. શાન્તિદાએ ધીરેથી માથું ઉંચું કર્યું, આંસુ લુંછી નાંખ્યાં અને શાન્ત થઇ થોડીવાર ચુપ બેઠી પછી પાછી ધીરેથી વાત શરૂ કરી.

"કાન્તા ! મ્હને એક ઉપાય સુઝ્યો છે. એ ત્હારા મામા થાય છે, ત્હારી હાલની સ્થતિ દુઃખી છે, તું ત્યાં જા, મ્હારી ખાતર કરગર અને કાંઇક ઉપાયે થોડા દહાડા મુલતવી રાખવાનું કહે. તું ચતુર છે સમજુ છે હરેક રીતે સમજાવીશ અને મ્હને બચાવીશ. વિશેષ શું કહું ?"

"મ્હને એમાં કાંઈ સાર લાગતો નથી. છતાં પણ હું જોઇશ. આજ તો હવે બહુ મોડું થયું છે, કાલે ગામમાં જઇશ ત્યારે ત્યાં ઉતરીશ અને કાગળ મોકલતાં પ્હેલાંજ બનશે તો રોકી રાખીશ. પણ તેટલામાં તું કોઇ પણ યુક્તિથી ત્હારા પતિને ટપાલ લેતાં કાલની રાત સુધી રોકી રાખજે પ્રભુ સહુ સારૂં કરશે" શ્રદ્ધાળુ કાન્તાએ ઉત્તર દીધો.

" જો જે હોં બ્હેન બનતું કરજે " એટલું હજી શાન્તિદા બોલતી હતી ત્યાં મહેન્દ્ર બ્હાર આવ્યો અને દુર ખુરશી ઉપર બેઠો " મ્હેં ત્હમારી વાતમાં ભંગાણુ પાડયું ખરૂં ! જાઉં માંહિ ? " કરી તે ઉઠવા જતો હતો તેટલામાં " ના ! ના ! કાંઇ નહિ સ્હેજ વાત હતી બેસોને " કહી બન્ને સખીએ ત્હેને બેસાડયો ને સહુ બીજી વાતચીતમાં પડયાં. પતિપત્નીએ કંઈ વાત કરવી હોય તો કરે એવું ઇચ્છી " હું મ્હારો સામાન વિગેરે જોઈ આવું " કહી કાન્તા ઉઠીને માંહી ગઇ.

" ત્હમારે તો આજે પણ કામ, ખરૂં ને ! અત્યાર સુધી ઓફીસ રૂમમાં બેસી કોણ જાણે શું કર્યું ! " પ્રેમાળ પત્નીએ પ્રેમથી પૂછ્યું. શાન્તિદા પોતાના જાતિ સ્વભાવ પ્રમાણે થોડીવાર સઘળું ભુલી શકતી અથવા ત્હેની નિર્દોષતા ને આનંદી સ્વભાવ હૃદયમાં દુઃખદીલગીરીને વધારે વાર ટકવા ન દેતાં.

" ત્યારે શું કામ ન કરીએ ને ત્હમારી સ્હામું જોઇ બેસી રહીએ ખરૂંની " મહેન્દ્ર જરાક ચીડવવા બોલ્યો.

" ના એમ નહિ પણ બે દ્હાડા ટપાલ ઓછી લખો ને ઓછી વાંચો તો ન ચાલે ? પ્રાણ, કોઇક દિવસ ઘરમાં રહો ને ત્હેમાં પણ પાછું કામ. કાલનો દહાડો ટપાલ ન જોવી એવો ઠરાવ કરો જોઇએ " ભોળી શાન્તિદાએ અનુભવી સખીની સલાહ પ્રમાણે કહ્યું.

" જો તું ખરેખર એમ કરવાથી ખુશી હોય તો કાલનો દહાડો કાંઇ કામ નહિ કરૂં; હવે પછી કાંઇ છે ? " પત્ની ખુશી કરવાના હેતુથી પતિએ કહ્યું.

" વચન આપો જોઇએ કે કાલ રાત સુધી ટપાલ જોવી પણ નહિ ને લખવી પણ નહિ. એક કાગળ પણ નહિ હોં " શાન્તિદાએ વચન માગ્યું.

" ત્હારી આટલી બધી ઈચ્છા છે તો લે વચન " મહેન્દ્રે ઉભા થઈ શાન્તિદાના હાથમાં પોતાનો હાથ મુકી વચન આપ્યું. અને બીજા દિવસના લક્ષ્મી પૂજનની બાબતમાં અમુક અમુક ગોઠવણની મસલત ચલાવવા માંડી.

એ વાત ચાલતી હતી ત્યાં કાન્તા પણ આવી અને તે આખી સાંજ ખુશીમાં ગાળી. રાત પણ સુખમાં ગુજરી.

બીજે દિવસે સ્હવારે આશા ભરી શાન્તિદા વ્હેલી ઉઠી ને કાંઇ પણ વિચાર વગર દહાડો ખુશાલીમાં ગાળવા ઠરાવ કર્યો. અને તે ત્હેને પાળવાનું મુશ્કેલ પણ ન પડયું. કુદરતી મન એકજ તેથી શી મહેનત પડે ? બપોર પછી જમી પરવારી બે એક વાગે મહેન્દ્રે તૈયાર થઇ કાન્તાને કહેવડાવ્યું કે આપણે મળવા જવું છે તે ચાલો " કાન્તા તૈયારજ હતી તે બ્હાર આવી અને પછવાડી શાન્તિદા પણ નીકળી અને ગાડીમાં બેસતાં સખીને અણુસારામાં સમજાવ્યું કે " ભુલીશ નહિ. "

મહેન્દ્ર અને કાન્તા ગાડીમાં બેસી ગામ તરફ ગયાં. એક બીજાનો બહુ પરિચય ન હોવાથી શી વાતો કરી શકે ! બે લગાર અપરિચિત માણસોને એકાન્તમાં બહુ મુશ્કેલી લાગે છે. જેમ પરિચિતને એક બીજાના સંગમાં વાતોમાં સમય જતાં સ્હેજ પણ વાર નથી લાગતી તેથી વિરૂદ્ધ લગાર અપરિચિત જનોને એમ થાય કે કયારે કોઇ બીજું આવે ? અને વાતનો વિષય જડે. છેક અપરિચિતને તો બધું ચુપ ચાપ ચાલે છે પણ લગાર ઓળખાણ હોય, એક બીજાનાં મન ખુશી રાખવા મનથી ઇચ્છા હોય ત્યારે ખરી ગુચવણ ઉભી થાય છે. તેમ છતાં મહેન્દ્રે જુદી જુદી વાત કહાડવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો અને મુંબાઇની હવા, લોક, સ્કુલો કેળવણી આદી કાન્તાની જાણીતી સર્વ હકીકત પુછવા માંડી એમ કરતાં જ્યાં જવું હતુ તે મકાન આવ્યું, અને બન્ને સાથેજ ગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યાં. અંદર જે ઉપરીને મળવું હતું તેને મળી સર્વ હકીકતથી વાકેફ થઇ, પગાર વિગેરેનું નક્કી કર્યું. અને બીજને દિવસ સ્હવારથી આશ્રમમાં જઇ રહેવું એમ ઠર્યું. કાન્તાએ ઉપરી સાહેબનો ઉપકાર માન્યો અને બાકીનું સર્વ મહેન્દ્રે પણ નક્કી કર્યા પછી સુમારે ચારેક વાગે બન્ને મહેન્દ્ર તથા કાન્તા મકાનમાંથી બહાર આવ્યાં. અને ગાડી દ્વાર પાસે આવી ઉભી " મહેન્દ્ર ભાઇ ! અહીં પડોશનીજ શનીવાર પેઠમાં મ્હારા મામાનું ઘર છે. ત્યાં મ્હારે

અત્યારે મળવા જવું છે માટે ભાઇ ? ત્હમે ઘેર પધારો હું મ્હારા મામાને લઇ ૭ એક વાગ્યા સુધીમાં ઘેર આવી જઇશ. મ્હારા કોઇ પણ દુઃખના સમયમાં એ મ્હને કામ નથી લાગ્યા, પરન્તુ માતાના નામને ખાતર જઈ આવું ને મ્હારા અહીં આવ્યા તેમજ નોકરી મળ્યાના ખબર આપી આવું કાંઈ હરકત તો નથીને ! " કાન્તાએ બહુજ ધીરે નમ્ર અવાજે લેશ પણ ઉંચ દૃષ્ટિ કર્યા વિના મહેન્દ્રને પુછ્યું.

" હા બ્હેન ? જઇ આવો, મ્હારે શી હરકત હોય ? ત્હમે કહો તો ગાડી લઈ હું ઘર આગળ ઉભો રહું ને પછી ત્હમને લઇને જાઉં. વળી ત્હમને મુકીને જઈશ તો શાન્તિ નારાજ થશે ને આજે તો એના ખરા ઉત્સાહનો દિવસ છે." મહેન્દ્રે ઉત્તર આપ્યો.

" તે સારૂ ત્હમે ચિન્તા ન કરો. મ્હેં રજા લઈ લીધી છે. અને વળી ત્હમે રોકાશો તે પણ ઠીક નહીં, કારણ કે ૭ વાગ્યાથી ત્હમારે ઘેર સહુ આવવા માંડશે ને પુજનની પણ તૈયારી થઈ ગઇ હોય માટે બીલકુલ કાળજી વગર ત્હમે જાઓ."

" એ ત્હમારૂં કહેવું વાજબી છે. હું જાઉંછું પણ ત્હમે વ્હેલાં પુજન અગાઉ આવતાં રહેજો. સહુની પ્હેલાં ત્હમારી વાટ હમે બન્ને જોઈશું." એટલું બોલી દક્ષણી રીવાજ મુજબ " હું રજા લઉ છું," એમ હાથ જોડીને બોલતો ગાડી ભણી ગયો, પરન્તુ કંઇક યાદ આવવાથી પાછો કાન્તા ઉભી હતી ત્યાં આવ્યો અને કહ્યું " અહીંથી ત્હમારે ચાલતાં જવાની શી જરૂર છે ? ચાલો હું ત્હમને ત્હેમના ઘર આગળ ઉતારૂં ને પછી ત્હમે ઘરમાં જાઓ એટલે મ્હને પણ નિવૃત્તિ રહે. કાન્તાએ એ વાત કબુલી. બન્ને ગાડીમાં બેઠાં અને ગાડી શનીવાર પેંઠમાં વળી. કાન્તાએ ગાડીની બ્હારજ દૃષ્ટિ રાખી હતી કે મકાન જણાય કે તરત ગાડી ઉભી રખાય. પોતાના મામાને ત્યાં કાન્તા પરણીને મુંબાઇ ગઇ ત્યારે ગઇ હતી, ને ત્હેને આઠ વર્ષ થઇ ગયેલ હોવા છતાં ઘર પોતાને બરોબર યાદ હતું. મકાન આવ્યું અને શાન્તિદાએ ગાડી ઉભી રખાવી. " ત્હમને બહુ તસ્દી

આપી છે." એટલું બોલી તે ગાડીમાંથી ઉતરી અને પાછું પણ જોયા શિવાય મકાનમાં પગથીઆં ચ્હડી. મહેન્દ્રની ગાડી તો તરત ચાલી ગઈ. જે મકાનમાં દાખલ થઇ તે એક માળનું હતું. નીચેના બાગમાં સુગન્ધી પદાર્થો અત્તર, તેલ, અગરબત્તી–વિગેરેની દુકાન હતી, અને ઉપરના ભાગમાં રહેવાનું હતું. ઉપર જવાને દુકાનની બાજુમાં એક ન્હાનો સાંકડો દાદર મુકેલો હતો. ચન્દુલાલ ભાડાના ઘરમાં રહેતો. ને ત્હેણે માત્ર ઉપરનો ભાગજ ભાડે રાખેલ હતો. કાન્તા તો આજુ બાજુ કાંઈ જોયા પણ સિવાય સડસડાટ ઉપર ચ્હડી. ને આગલી મેડીમાં દાખલ થઇ. ત્હેણે પોતાના મામાને ત્યાં બેઠેલા જોવાનીજ આશા રાખેલી હતી કારણ કે તે કદાચિતજ બ્હાર જતો, પરન્તુ કાન્તા અનુમાનમાં ખોટી ઠરી; ઓરડામાં કોઇ નહોતું છતાં મકાન ઉઘાડું હતું. દાદર ઉપર અવાજ સાંભળી વચલી મેડીની પાસેના ઓરડામાંથી એક બુઢ્ઢો માણસ ઉધરશ ખાતો બ્હાર આવ્યો, અને બીચારો: આંખે પુરૂં દેખતો ન હોવાથી બુમ પાડી. "કોણ છે એ? વળી અહીં તે કોણ આવ્યું?" શેઠના ઘરમાં બહુ માણસો જોવાને પરિચિત ન હોવાથી ત્હેને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું."

"કેમ ભટ? મ્હને ભુલી ગયા કે શું? એ તો હું ભાણી? કાન્તાએ બુઢ્ઢાને ઉત્તર આપ્યો "મામા કયાં છે?"

"કોણ ભાણી બ્હેન? તું ક્યાંથી આવી? મ્હોટી બ્હેનની સર્વ હકીકત તો મ્હને ખબર પડી ને ત્હારૂં દુ:ખ પણ જાણું છું. બેસ માવડી બેસ! ત્હારા મામા હમણાં આવશે. હું જરા માંહી જઇ આવું" કહી બુઢ્ઢો માણસ ઉધરસ ખાતો બીજી મ્હેડીમાં ચાલ્યો ગયો, અને કાન્તા એકલી પડી. એ માણસ કાન્તાની માના બાપના વખતથી હતો ને તેથી સ્હેજ કાન્તાને ઓળખતો ને પછીથી પણ જ્યારે કાન્તાને પરણવા વખત ભાઇ બ્હેન એકઠાં થયાં હતાં ત્યારની ઓળખાણ પણ હતી. ચન્દુલાલને નોકરમાં માત્ર તે એકજ માણસ હતો જુવાન શોખીલા નોકર રાખવા ત્હેને ગમતા નહી બિચારો બુઢ્ઢો રાંધતો, વાસીદાં કહાડતો અને દીવા કરતો ને બપોરના વખતમાં કોઇ બાઇ આવી વાસણ સાફ કરતી.

કાન્તાએ એકલી પડતાં આજુ બાજુ નજર ફેરવી. એટલા બધા રૂપિયા છતાં ઓરડાની બહુ કંગાલ સ્થીતિ હતી. એકાદ ભાંગેલું ટેબલ, બેત્રણ તેવીજ ખુરસીઓ, થીગડાં દીધેલી શેતરંજી અને એક ખુણામાં ફાટેલ ગાદી તકીયો અને ત્હેની પાસે ચોપડાના ગંજના ગંજ પડયા હતા. કાન્તાને તો બહુ મુઝવણ થઇ પણ એક ખુરસીપર બેઠીને સ્હામે દાદર ભણી દૃષ્ટિ રાખી, એક કલાક ગયો પણ ચંદુલાલનો પત્તો ન લાગ્યો બીજી બાજુ નજર કરતાં કાન્તાએ આકાશને ઘેરાતું જોયું અને એને લાગ્યું કે જો આમને આમ વાદળાં એકઠાં થયાં કરશે તો કલાક દોઢ કલાકમાં પુષ્કળ વરસાદ થશે. એ જોઇને એણે અતિ અકળાવા માંડયું. અને તેમ તેમ વખત બહુ લાંબો થાયજ. દરેક જડ વસ્તુનો પણ એજ સ્વભાવ છે. એક તપેલીમાં પાણી ગરમ કરવા મુકીને સગડી સ્હામાંજ બેસી રહીએ તો પાણી બે કલાકે પણ ઉન્હું ન થાય, પણ જરા દુર રહી તે વાત ભુલીએ તો પા કલાકમાં તૈયાર થાય, પરન્તુ મનુષ્ય સ્વભાવ તે રહેવાય પણ કેમ? છેવટે સાડા સાત થતાં કાન્તા થાકીને ગાદી ઉપર જઈ પડી. એવી અસ્વચ્છપર સુતાં સુગાઇ બહુ પરન્તુ શું કરે? અને મનના થાકને લીધે તે ત્યાંજ ઉંઘી ગઇ, એટલા વખતમાં બુઢ્ઢો ભટ આવી એક ન્હાના ફાનસમાં ડબ્બો મુકી દીવો કરી ગયો તે પણ ત્હેને ખબર ન પડી. આકાશપરનો ઘેરાવો વધતો ગયો, અને સુમારે સાડા આઠે જોરથી તોફાન થયું. વીજળીયો ઝબકવા માંડી અને ગર્જના પણ કાન ફાડી નાંખે તેવી થવા લાગી. કાન્તા ઝબકી ઉઠી, બેઠી થઈ, વાળ સમા કર્યા. અને પોતે હતી ત્યાં તે સ્મર્યું. એ સ્ફુરતાંજ ઉભી થઇને દીવા પાસે ઘડીયાળ જોતી હતી ત્યાં દાદર ઉપર ધબકારો થયો અને ચન્દુલાલે બ્હાર બુટ ઉતારી અંદર પ્રવેશ કર્યો. પ્રથમ તો ત્હેણે અંધારામાં કાન્તાને ન જોઇ પરંતુ પછી દીવા સ્હામી દૃષ્ટિ કરતાં ત્હેણે તેને દેખી, અને ઓળખતાં પણ વાર ન લાગી.

"કોણ કાન્તા! ભાણી બ્હેન? તું પુનામાં! અને વળી આ ઘરમાં

આ તે હું સ્વપ્ને જોઉંછું કે ખરૂં !" ચન્દુલાલે અત્યંત આશ્ચર્ય પામતાં કહ્યું.

"મામાજી ! સાચુંજ છે. એ હુંજ છું. આપ બેસો કાંઇ અજાયબ થવા જેવું નથી" કાન્તાએ ધીરજથી કહ્યું.

ચન્દુલાલ એક ખુરશીપર બેઠા અને સ્હામે કાંન્તાને બેસાડી, આજે એ ક્રુર માણસનું હૃદય કંઇક નરમ હતું, અને બ્હારના ગાજવીજે તથા વરસાદે વધારે નમ્ર બનાવ્યું હતું. એ એવી બાબતોમાં બહુ હિચકારો હતો. ત્હેને કાન્તાને સર્વ હકીકત પૂછી. પ્રથમ કાન્તાએ પોતાના દુઃખની વિગતવાર હૃદયભેદક રીતે સર્વ વાત કરી; અને મામાનું હૃદય પીગળાવ્યું. ચન્દુલાલને પોતાના છેક બાળકપણના દિવસો યાદ આવ્યા, ત્યારે પણ પોતે તોફાની છતાં વ્હાલસોઇ મ્હોટી બ્હેન કેટલું વ્હાલ રાખતી ! કેટલી ક્ષમાશીલ રહેતી ! એને હેરાન કરવામાં પોતે બાકી નહોતી રાખી છતાં એ તો સદા ઉદારજ હતી. ભાઇ બ્હેનનો પ્રેમજ એવો છે. બ્હેન ને ભાઇ જેવું કોઇ પ્રિય નથી પણ એવો એટલો પ્રેમ ભાઇ બ્હેન પ્રતિ નથી ધરાવી શકતો. ચન્દુલાલને એક પછી એક સર્વ બીના સાંભરી, આંખમાં અશ્રુ આવ્યાં, અને પહેલીજ વાર એ માણસ પસ્તાયો. શું કહેવું તે કાંઇ સમજ ન પડવાથી કહ્યું "ભાણીબ્હેન ! તું અત્યારે અહીં રહેજે."

"નહિ મામાજી ! જો વરસાદ રહેશે તો તરત મ્હારે જવું જોઇશે. મ્હારે ખરા કામની વાત તો હવે કહેવી છે, મ્હને નોકરી તો મળી, પણ મ્હારે ખાતર એક આપને કરવાનું છે, હું કહું તેમ કરવા આપ બંધાઓ છો ? બાબત બહુ નજીવી છે પણ આપ તેવું કરવા પ્રતિજ્ઞા લ્યો તો કહું."

પોતાની ભાણેજને કોઇ પણ રીતે મદદ કરવાના હેતુથી આ જન્મમાં પહેલીવારજ ત્હેણે વિનતી માની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આટલી નરમાશનું મૂળ કારણ ત્હેની સ્વર્ગવાસી બ્હેન હતી, અને વળી દૈવી સહાય વગર તો થાય કેમ ! ચન્દુલાલે પ્રતિજ્ઞા લીધી અને કાન્તાએ કહ્યું, "હું હાલ મ્હારા જે મિત્રને ત્યાં રહુંછું તે ત્હમારાં ઓળખાણવાળા મહેન્દ્ર તથા શાન્તિદા છે એમને ત્હમે હાલ બહુ ખરાબ સ્થીતિમાં મુક્યાં છે. શાન્તિદાને ત્હમે

રૂપીયા સારૂ બહુ હેરાન કરોછો. મ્હારા ઉપર ત્હેમણે ઉપકાર કર્યો છે ત્હેના બદલામાં શાન્તિદાના પતિ પર ત્હમે જે ચીઠ્ઠી આજે લખવાના હતા તે લખવી માંડી વાળો, અને પ્રતિજ્ઞા પાળવા કૃપા કરો " ચન્દુલાલ આ માંગણીથી ચમકયો પણ સ્વસ્થ થઈ થોડીવારે બોલ્યો "એ ત્હારી માગણી ગેરવ્યાજબી છે. વળી મ્હેં કાગળ તો લખ્યો પણ ખરો અત્યારે તો તે પહોંચ્યો પણ હશે એટલે બીજું જે કહે તે કરૂં." કાન્તા પ્રથમ થોડીવાર વિચારમાં પડી પરન્તુ તરતજ ત્હેને કંઇક સ્ફુર્યું ને કહ્યું.

"તે બાબત ત્હમે વિચાર ન કરો, કારણ કે ત્હમારો કાગળ સ્હવાર સુધી મહેન્દ્રના હાથમાં નહી જાય એવી મ્હેં ગોઠવણ કરી છે. અત્યારે ત્હમે મ્હને એક ચીઠ્ઠી લખી આપો તેમાં ખરૂં હોય તે લખી બીચારી શાન્તિદાને મુક્ત કરો. એ ચીઠ્ઠી પ્હેલી મળશે ને પેલો કાગળ મહેન્દ્રભાઇ વાંચશે તો કાંઇ હરકત નથી. વળી અત્યારે લખો તેમાં જે ઉચ્ચ અભિલાષથી ત્હેણે દેવું કર્યું ત્હેની પ્રશંસાના બે બોલ લખશો તો બધું બહુ સમાધાનીથી પાર ઉતરશે" અત્યારે કાન્તાનો હાથ ઉપર હતો. મામાના મનની નબળી દશા હતી ને તેથી ચન્દુલાલે ભાણેજીની વિનંતી માની અને લખવા બેઠો. ચિઠ્ઠી પુરી થઇ. કાન્તાએ વાંચી, તે સારૂ સંતોષ બતાવ્યો ને તે બંધ કરી. પણ માણસ ધારે છે કંઈ પ્રભુ કરે છે કાંઇક. કારણ કે વચમાં જે વરસાદ જરા ધીમો પડયો હતો તે અચાનક તુટયો અને તોફાન તો અગાઉના કરતાં પણ વધ્યું. આવામાં બ્હાર નહી જવાય એમ કાન્તાને લાગ્યું. સ્હવાર પ્હેલાં પેલો કાગળ પહેલો મહેન્દ્રના હાથમાં નહી જાય એમ ખાતરી હોવાથી તેણે મામાની રજા લઇ ત્યાંજ રાત્રી ગાળવા ઠરાવ્યું.

"બન્નેના ઉઠતાં પહેલાં પહેલી ત્યાં જઇશ અને ટપાલ લેતાં પ્હેલાં મ્હારી ચીઠ્ઠી આપીશ તો બધું ઠીક થશે ને મ્હેં ત્હેમના આટલા બધા ઉપકારના બદલામાં કંઈક કર્યું ગણાશે; વળી કાયમની શાન્તિના મનની ખુચ નીકળી જશે ને તે બે સુખી થશે" એવું વીચારતી તથા પોતાના મામા ઉપર આજે પોતે વિજયી બની એ વિચારથી મગ્ન થતી કાન્તા સુઇ ગઇ

અને સર્વ પરિણામ સારૂં આવશે એમ ધાર્યું. પરન્તુ ત્હેને બીચારીને શી ખબર કે સ્હવાર સુધીમાં તો કેટલો ફેરફાર થશે !

પ્રકરણ ૭ મું.

પ્રત્યાઘાત.

Yet now despair itself is mild,
Even as the winds and waters are
I could lie down like a tired child
And weep away the life of care
Which I have borne and yet must bear
Till deathlike sleep might steal on me.

Shelly.

કાન્તાને એના મામાને ઘેર ઉતારી મહેન્દ્ર પોતાના બંગલા ભણી ગયો. આજે પોતાને ઘેર જે ધામધુમ થવાની હતી તે બાબતનો વિચાર ત્હેના મનમાં થયા કરતો હતો. રસ્તામાં જે દુકાનમાં ત્હેણે શાન્તિદા સારૂ આજના ખાસ દિવસ સારૂ કપડાં શીવડાવ્યાં હતાં તે લેવા તે રોકાયો અને સુમારે પાંચેક વાગે ઘેર પહોંચ્યો. ઘરમાં બધી તૈયારી ચાલી રહી. બેંકના નોકરો પણ મેનેજર સાહેબને ત્યાં ધામધુમમાં ભાગ લેવા બપોરના આવ્યા હતા. વચલા હોલમાં પૂજનની તૈયારી થઈ હતી. ખુરસી કોચ આઘા મૂકી આખા હોલમાં ગલીચા ગાદી તકીયા વિગેરે નાંખેલ હતું. વચલા ભાગમાં એક ન્હાની સુંદર ગાડી અને પાસે રૂપાનો બાજઠ તથા પૂજાની સર્વ સામગ્રી તૈયાર હતી. બે રૂપાની મ્હોટી દીવીઓ બાજઠની બન્ને બાજુ હતી. અને એક બાજુ ચોપડા પડયા હતા. બેન્કના ચોપડાનું પૂજન પણ મહેન્દ્ર કરવાનો હોવાથી આટલી બધી ધામધુમ હતી. શાન્તિદાના ઓરડામાં બૈરાં-

ઓને બેસવાની સગવડ કરી હતી. પૂજન પછી સર્વને એક ન્હાની પાર્ટી જેવું આપવા ઠરાવ્યું હતું. તેમજ અંગત સગાં સંબંધીઓને રાતના જમવાનું પણ ત્યાંજ હતું.

મહેન્દ્રની ગાડીનો અવાજ સાંભળી શાન્તિદા ઉતાવળે પગલે બ્હાર આવી. અને મહેન્દ્ર હસતો હસતો ગાડીમાંથી ઉતર્યો. સાઈસે ગાડીમાંથી કપડાનું બંડલ કહાડી આપ્યું, ઉપર ચ્હડતાંજ મહેન્દ્રની દૃષ્ટિ દીવાનખાના ભણી ગઇ, અને સર્વ તૈયારી આટલી જલદીથી થએલી જોઇ ત્હેને હર્ષ તથા આશ્ચર્ય બન્ને થયાં. શાન્તિદા લગાર રમતીયાળ હતી ને આમ બરોબર વખતસર તૈયાર રહે તેવી નહોતી તેથીજ એને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તેથી ખુશાલીમાંજ શાન્તિદાને સાબાશી આપતાં કહ્યું.

"ઓહો ! આજ તો મ્હારી આળસુ કોયલ બહુ ઉદ્યોગી બની છે ને શું ? માણસો સર્વ વખતસર આવ્યાં હતાં ને ?"

"હા ? બેન્ક આપી જાણે ઉસડાઇ આવી હોય તેમ માણસો ઉભરાય છે ને વળી વાસુદેવ ભાઇ ચાર વાગ્યાના આવ્યા છે. આ બધું વચલા ઓરડામાં ત્હેમણે ગોઠવાવ્યું" શાન્તિદાએ ઉત્તર આપ્યો.

મહેન્દ્રે પાછા ફરી સાઇસના હાથમાંથી કપડાં લીધાં અને પતિ પત્ની શાન્તિદાના ઓરડામાં ગયાં. મહેન્દ્રે ત્યાં જતાંજ બંડલ ટેબલપર મુકયું અને પોતાની પ્રેમાળ પત્ની ભણી ફર્યો. "આજે બાઈ સાહેબ ! એવા આનંદમાં છે કે પોતાની સખી કયાં ગઇ ત્હેના પણ સમાચાર પુછતાં નથી !" શાન્તિદાને એકદમ કાન્તા સાંભરી અને ત્હેનું ન આવવાનું કારણ પણ યાદ આવ્યું; અને પોતાને ખાતર આજે એ સખી શી તસ્દી લેવા ગઇ હતી તે સ્મરતાં ત્હેના મ્હોં ઉપરની લાલાશ જરા ઓછી થઇ પણ કાંઇ ન જણાય એ હેતુથી દ્રષ્ટિ બીજી બાજુ ફેરવી કહ્યું "અરે ! એતો હું ભુલી ગઇ" એ મ્હને કહી ગઈ હતી કે એને મામાને ત્યાં જરા કામ છે ત્યાંજ ગઈ હશે ખરૂં ને ?"

"હા ! અને ૭એક વાગે પાછાં આવશે એમ કહ્યું છે. વારૂ ! લ્યો હવે

આ ત્હમારી આજની ભેટ ” મહેન્દ્રે બંડલ છોડતાં શાન્તિદાને પાસે બોલાવી કહ્યું. શાન્તિદાએ તે હર્ષથી લીધું. સર્વ બાબતે તે શોખીન હોવાથી કપડાં વિગેરે પણ બહુ શોખથી પહેરતી. “ શાન્તિ જા હવે એ કપડામાં સજ્જ થઇ આવ, મ્હારી મધુરીનું સૌંદર્ય કાંઇ કપડાંથી ખીલતું નથી. એતો ઉલટું કપડાંની શોભા વધારે એવું છે. પરન્તુ એટલી કપડાં ઉપર પણ મહેરબાની કરવી જોઇએ ખરૂંને ?” મહેન્દ્રે બહુ પ્રેમથી લાડમાં કહ્યું. “ લ્યો આ ચાલી, બદલી આવુંછું.” કહી શાન્તિદા કપડાં લઇ ઉપર ગઇ, અને કાન્તા, પોતાનું દેવું, ચન્દુલાલ, ખોટી સહી, સર્વ જાણે કાંઇ બન્યું હોયજ નહિ તેમ વિસરી ગઇ. પા કલાકમાં શાન્તિદા કપડાં પહેરી નીચે ઉતરી, તે એ પોશાકમાં અત્યંત સુંદર લાગતી હતી. અને ત્હેની કાન્તિ વિશેષ ખીલી હતી. ઝીણા કપડામાંથી પછવાડેથી સુંદર કાળો અંબોડો ડોકીયાં કરતો હતો. મ્હોં ઉપરનું સૌંદર્ય હૃદયના હર્ષને લીધે પ્રકટ દેખાતું હતુ. જેવી તે દાદર ઉપરથી ઉતરીને વચલા હોલમાં દાખલ થવા જતી હતી; તેટલામાંજ બારણામાં ત્હેને વાસુદેવ મળ્યો. અને તે શાન્તિદાના વિજળી પેઠેના થએલા ઝમકારાથી જરા ચમકયો. શાન્તિદા હસતી હસતી પાસે આવી ઉભી અને કહ્યુ “ વાસુદેવભાઇ બ્હીન્યા કેમ ? હું પણ કેવી ઠેકેરાબંધ નીચે ઉતરી ! આ કપડાં એમણે મ્હને આજના તહેવાર ખાતે ખાસ કરાવી આપ્યાં છે. ”

“ હા ! બ્હેન, ઇન્દુભાઇ ત્હમારી પછાડી ગાંડા છે, અને જે ન કરે તે ઓછું ગણાય ” વાસુદેવે નીચે નજર રાખીનેજ, શાન્તિદાની મનોહરતાથી આકર્ષાવાની બ્હીકથી ઉંચું જોયા વિનાજ હાસ્ય કર્યું. અને એ પછવાડેથી મહેન્દ્રે પણ સાંભળ્યું. “ ડાકટર સાહેબ ! ત્હમે કહો છો તે ખરૂં છે હેં કે!” બોલી એણે પણ શાન્તિદાની મશ્કરી કરી. બધાં સાથેજ વચલા હોલમાં દાખલ થયાં, અને હવે પરોણાઓ આવવાનો વખત થયેલ હોવાથી સહુ એ બાબતની વ્યવસ્થામાં રોકાયાં, ૭ વાગતાં એક પછી એક પુરૂષ અને સ્ત્રી વર્ગ એકઠાં થયાં. સાતેક વાગે દીવાબત્તી થયાં, બ્રાહ્મણો આવી લાગ્યા અને બહુ શાન્તિથી, પવિત્ર લાગણીઓ ઉપજાવે એમ લક્ષ્મીપૂજન પૂર્ણ થયું. પ્રસાદ

વહેંચાયો ત્યાર પછી પાર્ટી મ્હાપાણી વિગેરે પણ નિર્વિઘ્ને પુરૂં થયું. અને પછીથી માત્ર અંગતનાં સગાંજ બાકી રહ્યાં. શરૂઆતમાં માંહીની ખુશાલીને લીધે બ્હાર થતા તોફાન તરફ તેમજ વરસાદ તરફ કોઇએ ધ્યાન ન આપ્યું. પરન્તુ મીજબાનોને જતાં પુરી ખબર પડી. સહુ ગાડીમાં બેસતાં ભીંજાવા માંડયું; અને ચાલતા જનારાઓની અવદશા થઇ. વળી મ્હેમાનો વિખેરાયા પછી ઘરમાં પણ વરસાદે પોતાની ગાજવીજથી સ્વાગમનની ખબર આપી. શાન્તિદા સ્ત્રી સ્વભાવ પ્રમાણે લગાર વહેમી હતી. આવે મંગળ સમયે, બરોબર શુભ ઘડીએ વરસાદ થવાથી તે વ્હેમે ચ્હડી. શું આજ બપોરનો આનંદ ને શાં અત્યારનાં ગાજવીજ !

માણસોને સમય પૂર્ણ સુખ આનંદમાં જતો હોય ત્હેમાં અચાનક દુ:ખનાં વાદળાં ચ્હડી ન આવે ત્હેની શી ખાત્રી ! તે કામમાં રોકાયલી હતી તેથી કાંઇ ખાસ વિચાર કરવા વખત ન મળ્યો. બાકીનાં હતાં તે બધાંને જમી પરવારીને જતાં અગીયાર વાગી ગયા હતા. એ સર્વ પણ રજા લઇ ઉઠયાં, અને સૌથી છેલો માત્ર વાસુદેવ રહ્યો. એણે શાન્તિદાને શાબાશી આપી, મહેન્દ્રે પણ એમાં ભાગ લીધો અને સુમારે બારેક વાગે એ પણ બહુ પ્રેમથી રજા લઈ છુટો પડયો. હવે પતિપત્ની બંને એકલાં પડયાં ને એકાન્તમાં પતિનો પ્રેમ વિહ્વળ બન્યો. ' શાંતિ ! આજ તો ત્હારો ઠાઠ હદ બ્હાર છે. મ્હને તું કેટલી પ્રીય છે તે પ્રભુ જાણે છે. હું ત્હારે ખાતર શું શું ન કરૂં તે સમજાતું નથી. ”

“ ત્યારે ધારો કે મ્હેં કાંઇ ગુનોહ કર્યો હોય એનાથી ત્હમને સ્હેજ ખમવું પડે તેવું હોય, તો ત્હમે મ્હને શીક્ષા કરસે કે બચાવી લ્યો ” શાન્તિદાએ લાગ જોતાં કહ્યું.

“ આતે કેવો પ્રશ્ન ! એમાં તે કાંઇ સદેહની વાત છે શું ! શાન્તિ મ્હારા ગમે તેવા કડક અને નિયમીત સ્વભાવ છતાં ત્હારી વાતમાં હું નરમ બની જાઉ છું ” મહેન્દ્રે પ્રેમથીજ ઉત્તર દીધો.

“ વારૂં મ્હારો ગુનોહ એવો હોય કે જેને લીધે જંગલમાં મ્હારો અપ-

યશ થાય, મ્હને થોડા દહાડા મ્હારૂં નામ છુપાવવા બ્હાર જવું પડે તો ત્હમે ગ્હારી સંગાથે આવો કે અહીંજ રહો ” શાન્તિદાને પતિની ક્ષમાની આશા આવવાથી ધીરે ધીરે વાત આગળ ચલાવી.

“ આવા ઘેલા ઘેલા સવાલ કેમ પુછે છે ? ઠીક ! ત્હારા પ્રશ્નનો ઉત્તર તો એમ કે મ્હારૂં એક અંગ હું કદી દૂર કેમ પાડી શકું ! જો એ હું કાપી દૂર કરૂં એટલું દુઃખ ખમવાની સહનશક્તિવાળો થાઉં તો ત્હને મ્હારાથી લેશ પણ છુટી પાડું. આજ આઠ વર્ષથી એક દિવસ પણ જુદાં નથી રહ્યાં તે હું ત્હારા વિના એકલો રહૂં ? ઘેલી છે ઘેલી ! પણ તું તે એવા શા ગુનાહ કરવાની હતી. નકામી વાતો અર્થરહિત શા સારૂ કરવી ? ને આજે આ કપડાં પ્હેરીનેજ સુવુ છે કે શું ? જા જરા સ્વસ્થ તો થા, હું અહીં પડયો છું ” કહી મહેન્દ્ર એક કોચ ઉપર આળોટયો, અને શાન્તિદા માંહિ ગઇ, અને થોડીવારમાં તદ્દન સાદાં કપડાં પ્હેરી બ્હાર આવી. સુંદર પોશાક કરતાં પણ શાન્તિદાની સુંદરતા સાદાં વસ્ત્રમાંજ બહુજ વધતી હતી. અને જરા શ્રમિત હોવાથી પરસેવાનાં મ્હોટાં બિન્દુ વિશાળ કપાળ શોભાવતાં હતાં. વળી વાળ પણ છુટીને આગળ ગળા ઉપર રમતા હતા. શાન્તિદા ધીમે પગલે બ્હાર આવી પતિની પાસેજ ન્હાની પગ રાખવાની પાટલી ઉપર કોચની સમીપમાં બેઠી. મહેન્દ્રની આંખ જરા નિદ્રાથી ઘેરાઇ હતી. પણ શાન્તિદાને દેખી નિંદ્રા ઉડી ગઇ, અને બન્ને પતિપત્ની થોડીવાર પ્રીતિઘેલાં બન્યાં. એમ વાતચીતમાં અરધો કલાક ગયો એટલે શાન્તિદાએ પતિને કહ્યું. “ ત્હમે ઉપર જઇ પોઢો હું બધું બંધ કરાવી માણસોને બરોબર સોંપી ઉપર આવું છું. ”

“ નહિ શાન્તિ ! મ્હને ઉંઘ નથી આવતી. તું બંધ કરાવીશ એટલા સમયમાં હું જરા ટપાલ ઉપર ઉપરથી જોઇ લઉં. કારણકે ખાસ કોઇ અગત્યનો રહવારમાંવ્હેલો જવાબ લખવા જેવો પત્ર હોય તે હું ગાંડી પત્નીના ગાંડાં વચનમાં લખવો ભુલી જાઉ ” શાન્તિદા ચમકી. ટપાલ, કાન્તા, ચન્દુલાલ, દેવું બધું યાદ આવ્યું.

"પણ વચન તે વચન ગણાય, એટલે હવે અત્યારે તો ટપાલ નજ વંચાય" રખેને અત્યારે કાગળ આવ્યો હોય તો શું થાય એ વિચારથી ભય પામી ત્હેણે મહેન્દ્રને અટકાવ્યો. હવેજ ત્હેને કાન્તા પણ યાદ આવી. એ જવાબ લઈ કેમ ન આવી એમ મનમાં હવે ખુચ્યું. વખતે સ્હવાર સુધીમાં કાંઇ ખબર આવે માટે ટપાલ લેતાં મહેન્દ્રને રોકવા એણે નિશ્ચય કર્યો. પરન્તુ અબળાનું કેટલું બળ !

"મ્હેં ત્હને દીવાળીનો આખો દિવસ ટપાલ ન જોવા વચન આપ્યું હતું. પરન્તુ હવે તો એક વાગી ગયો એટલે આજ તો બીજો દિવસ પણ ગણાય. કેમ હવે શી દલીલ છે ?

ગરીબ બીચારી યુવતી, એ શું કરે ! હાથ ઝાલી અટકાવાય તેમ નહોતું. તેમ છતાં જેમ તેમ હિમ્મત એકઠી કરી એટલુંજ કહ્યું કે "જેમ ત્હમારી મરજીમાં આવે તેમ કરો હું કાંઇ રોકી શકીશ !" પણ એનાથી પોતાના કામ સારૂ ઉઠાયું નહિ ને ત્યાંજ એક દૂર ખુરસીપર જઇ બેઠી. મહેન્દ્રનું તે તરફ કાંઈ લક્ષ નહોતું. તે તો પોતાની ધુનમાંજ પોતાના ઓરડામાં જઇ ટપાલ લઈ દીવો જરા વધારી કાગળોપરનાં શરનામા એક પછી એક જોવા લાગ્યો. અચાનક એક કાગળપર કાંઇ વાંચતાં બીજા સર્વ કાગળો પડતા નાંખી તે ત્હેનેજ હાથમાં લઇ ઉભો. એના ઉપર મ્હોટે અક્ષરે "Urgent" એમ લખેલું હતું. અને નીચેના ભાગમાં "ચેતવણી" એમ જુદી શાહીના અક્ષરે લખેલ હતું. ત્હેણે એ કાગળ તરત ફોડયો. શાન્તિદા દૂર બેઠી બેઠી પતિના મુખ ઉપરના ફેરફાર જોયા કરતી હતી.

"આ શું ?" મહેન્દ્રના મુખ ઉપર ગુસ્સાનાં ખુલ્લાં ચિન્હો પ્રકટ થયાં, અને તે નાખુશીમાંજ બડબડયો, એને શાન્તિદાની હાજરીનું લેશ પણ ભાન નહોતું. "ભોળી, અણસમજુ, કેવળ નિર્દોષ શાન્તિ આવો ગુન્હો કરે તે માની કેમ શકું ! પણ બીજી તરફથી આ કાગળમાં એના હસ્તની સ્પષ્ટ સહી છે ત્યારે મ્હારે માન્યા વિના છુટકો પણ શું ? શું જગતમાં એવાં માણસો પણ થાય છે કે મ્હોં ઉપરથી દેખાય જુદાં અને હૃદયથી

જુદાં ? મ્હારી સમજમાં કાંઈ નથી આવી શકતું ?" કહી કાગળ હાથમાં રાખી થોડીવાર સ્થીર વિચારમાં ઉભો, અને થોડા સમયમાં એના મ્હોં ઉપર નમ્રતાની થોડી નિશાની જણાઈ." ના ના કાંઇક ભુલ હશે, મ્હારી પ્રીતિ મ્હને એનાથી આ હકીકત છુપાવવા લલચાવે છે, ને એમ થાય છે કે રૂપિયા ભરી દઉં ને પછી પાછી સમાધાની થાય હા ! હા ! એમજ કરૂં" શાન્તિદાએ આ ગણગણાટ સાંભળ્યો, એને કાંઇ આશા આવી, પણ એ આશા તરતજ ભંગ થઇ. "નહિ એવું ખોટું કૃત્ય ત્હેને હું ઉત્તેજન આપું ? વળી બે વચમાં કાંઇ બીજી ગડબડ હોય તો શું કરવું ? બસ હવે દઢ નિશ્ચય કરૂં, અને મ્હારી ન્યાયી રીતે વર્તી સર્વ હકીકતનો પુરતો ખુલાસો મેળવી, ગુનાહ ગ્યોગ્ય શીક્ષા કરૂં. આવી બાબતમાં પ્રીતિને ફાવવા નહિ દઉં, અને ન્યાયજ વિજયી થશે." આટલું બોલી તે કાગળ ફરીથી વાંચી ગયો, અને એનો કોપ વધારે ઉશ્કેરાયો.

"શાન્તિ ! શાન્તિ ! અહિં આવ તો, મ્હારે જરા કામ છે" એણે ઉંચે સ્વરેજ બુમ પાડી. શાન્તિદા ધ્રુજતી ધ્રુજતી ખુરસીપરથી ઉઠી, એના મનની લાગણીઓ કેવી હતી તે બીચારી તે બાળાજ સમજતી હતી. પતિ તરફથી શું કહેવામાં આવશે, અને સજા શું થશે તે પણ ત્હેને કાંઇ ખબર નહોતી પડતી. એક નિર્દોષને આસપાસના સંભવિત સંજોગોને લીધે ખૂનનું આળ મુકી ત્હેને ન્યાયાસન આગળ ચુકાદો સાંભળવા ઉભો રાખે, અને ન્યાયાધીશ શું નિર્ણય કરશે તે જે વૃતિથી ધ્રુજતો આવી ઉભો રહે તેમ આને હતું. વળી પતિ કેવો કરડો ન્યાયાધીશ હતો તે પણ એ જાણતી હતી. ધીમે સાદે ત્હેણે ઉત્તર દીધો. "આવી, હું તો અહીંજ બેઠી છું." મહેન્દ્રે શાન્તિદા તરફ જોયું અને પુછ્યું." ક્યારની અહીં આવી બેઠેલ છે ?' શાન્તિદાને સત્ય કહેવુંજ યોગ્ય લાગ્યું, કારણકે પોતાની ગેરહાજરીનું કહેવાથી કાંઇ ફાયદો પણ નહોતો. "હું તો અહીંજ બેઠી છું, ને ત્હમે ટપાલ વાંચતા હતા ત્યારે પણ ત્યાં સ્હામે ખુરસીપરજ બેઠેલી હતી."

શાન્તિદાનો ઉત્તર સાંભળી મહેન્દ્ર વધારે ન્હીડાયો. પોતાની મનોવૃત્તિ

પ્રોતે મ્હોટેથી ઉચ્ચારી હતી તે એણે જરૂર સાંભળી હશે એમ થયું. "ઓ હો ! એ પણ ત્હમે શીખ્યાં ને શું ? પતિની પછ્વાડે ઉભા રહી એ જે કરે તે જોવું એ ચોરી છુપાઈની રીત પણ આવડી ? ત્હમે તો બધી જાતના હુનર જાણો છો. " આ તે બહુજ કરડાગીથી અને ગુસ્સાથી બોલ્યો. શાન્તિદા તો પ્રથમથીજ નરમ હતી તે વિશેષ થઇ, અને એની આંખમાં ઝળઝળીયાં ભરાયાં.

"કાંઇ ત્હમે શું કરો છો તે જોવા ખાતર હું છુપાઇ નહોતી. મ્હારી વૃત્તિ કામ કરવાની ન થઇ તેથી હું ત્યાં દ્વાર પાસેજ બેસી ગઇ. એમાં ચોરી શી રીતે થઈ ? " શાન્તિદાએ નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો, પરન્તુ પતિએ ત્હેને બીજા રૂપમાં લઇ સ્હામો તડાકો શરૂજ રાખ્યો. " ચુપ ! સ્હામુ ના બોલ ! ત્હારો ઉપરનો દેખાવ ને ત્હારી અંતરવૃત્તિમાં કેટલો ફેર છે તે મ્હેં આજેજ જાણ્યું છે ને ત્હેની તું તરતજ સાબીતી આપે છે. " શાન્તિદા ટેબલને બીજે છેડે ઉભી. તે નીચું મ્હોં કરી ત્યાંજ સ્થંભી, અને વળી કાંઈ બોલાશે તો અર્થનો અનર્થ થશે ધારી ચુપ રહી. " લ્યો. આ ત્હમારાં કૃત્યોની સાબીતી." કહી ત્હેણે સ્હામી બાજુથી શાન્તિદાના હાથમાં કાગળ મુકયો. શાન્તિદાએ તે લીધો, ઉઘાડયો, અને વાંચ્યો. એ કાગળ ચન્દુલાલનો હતો. એમાં શાન્તિદાના બે ગુનાહ, ભાગ પાડી જણાવ્યા હતા, એક દેવાનો ને બીજો ખોટી સહીનો; અને ત્હેમાં લખેલ હતું કે જો એનો કાંઇ ઉપાય નહિ લેવાય તો જગતમાં આ હકીકત જાહેર કરશે. રૂપીયા કયારે લીધા, શું કામ લીધા તે કાંઇ ન્હોતું લખ્યું. પણ દસ્તાવેજની નકલ સાથે બીડેલી હતી. અને લખ્યું હતું કે જો અસલ દસ્તાવેજ વાંચવો હોય તો જાતે મળી જોઇ જવો. શાન્તિદાએ વાંચીને તે પાછું આપ્યું, અને મહેન્દ્રે પ્રશ્ન કર્યો "આનો શો જવાબ છે ? કાંઈ બચાવ છે કે આ હકીકત ખરી છે એમ કહો. મ્હારે સ્પષ્ટ ખુલાસો જોઇએ છીએ." શાન્તિદાએ જરા હિમ્મત આણી તે નીચે દૃષ્ટિ રાખીનેજ જવાબ આપ્યો. "બનાવ ખરો છે પણ ચોખી હકીકત ત્હમને આમાંથી નહિ સમજ પડે, આજ્ઞા હોય તો ખુલાસો કરૂં."

મહેન્દ્ર ચમકયો, ત્હેને તો એમ હતું કે કાંઇક શાન્તિદા ના પાડશે, કાંઇ કહેશે પણ એણે તો ગુનોહ કબુલ્યો. " શું ? બનાવ ખરો છે ! મ્હારી જાણ વગર, મ્હને આટલા દિવસ લગાર ખબર આપ્યા શિવાય આટલું બધું દેવું, અને પાછો ત્હેનો હિમ્મતથી ઉત્તર ! શાન્તિ ! ત્હારા આ સ્વભાવ, વર્તનને તો મ્હેં આજેજ પારખ્યું ! લેશ લજ્જા પણ નથી આવતી ! " " મ્હેં કાંઇ ખોટું કામ કર્યું નથી. જગતપિતા સર્વેનો સાક્ષી છે. ને મ્હારો હેતુ જાણશો પછી ત્હમે પણ શાન્ત થશો " શાન્તિદાએ વધારે હિમ્મતમાં આવતાં ઉત્તર દીધો.

" વાહરે વાહ ! હવે તો હદ કરવા માંડી. ખોટું કામ કર્યું નથી. દેવું કરવું અને ખોટી સહી કરવી એ તો બહુ પરોપકારનું કામ, એટલે એમાં ખોટું શું ? ને વળી પાછી સ્હામી થઇ કાંઇ બચાવ ખુલાસો આપ્યા વિના ચલવે છે ! એમ કાંઇ હું બાલક, કે પ્રેમઘેલો નથી. અત્યારે મ્હારા જેવો ખરાબ માણસ દુનિયામાં કોઇ નહિ હોય માટે સાચવીને બોલજે. " મહેન્દ્રે ધમકાવતાં કહ્યું. શાન્તિદાની એકઠી કરેલી હીમ્મત તુટી ગઇ અને તેના મ્હોં ઉપર દીનતા વ્યાપી. ત્હેણે કહ્યું. " જો ત્હમે ધીરજથી સાંભળો તો હું કાંઇ કહુંને ? થોડીવાર પ્હેલાં તો મ્હને એમ કહેતા હતા કે ત્હારા ગમે તે ગુનાહ માફ કરૂં ને એટલીવારમાંજ આમ ? " બોલતાં બોલતાં બાળા રડી પડી. પણ મહેન્દ્રપર લગાર પણ અસર ન થઇ. " એવું તો ગમે તે બોલાય, ને વળી ત્હારો ગુનોહ આવો મ્હોટો હશે તે પણ મ્હને ખબર નહોતી. મ્હને મ્હારી આબરૂ મ્હારા પ્રાણ અને ત્હારા બન્ને કરતાં વિશેષ વ્હાલી છે. ત્હેને ખાતર હું ગમે તે કરીશ. રામચંદ્રજીએ પણ કીર્તિ ને આબરૂ ખાતર જાનકીજી જેવાં સતિનો ત્યાગ કર્યો તો હું ને તું તો શી વીસાતમાં. મ્હને યોગ્ય લાગશે તે હું કરીશ, પણ ત્હારો ખુલાસો સાંભળ્યા પછી. "

" ઓ મ્હારા વહાલા ! કંઇક તો દયા કરો. ત્હમે જરા શાન્ત થાઓ તો હું બચાવ કરૂંને ? મ્હારૂં ધીરજથી સાંભળો એવી સ્થિતિમાં તો આવો પછી વાત ! " કહી શાન્તિદા ત્હેના પગ પકડી ગુંઠણભર નીચે બેઠી અને

મહેન્દ્રના બે હાથ પકડી તેમાં માથું મુકી પુષ્કળ રડી. થોડો સમય મહેન્દ્ર બેભાન જેવો બની ઉભો, પણ બે ચાર ક્ષણમાં ત્હેને તરછોડી તે દૂર જઈ ઉભો, શાન્તિદા ભોંય સાથે પછડાઇ. ત્હેને માથામાં ટેબલનો ખુણો વાગ્યો. માંહીથી લોહી નીકળ્યું. મહેન્દ્રે તે સ્હામા ઉભા ઉભા જોયા કર્યું. ગરીબ યુવતી બેભાન જેવી બની. “ અરે મ્હારા મ્હેન્દ્ર ! મ્હારા ક્રૂર સ્વામી ! આટલી બધી ક્રૂરતા શા કાજે ! મ્હારૂં કાંઈ સ્થીર થઇ સાંભળતા નથી. ને મ્હને કેમ તરછોડો છો ? મ્હને આટલું બધું વાગ્યું, આ લોહીની ધાર છુટી તે બધા કરતાં ત્હમારા હાથના તરછોડાથી હજાર-ગણું વિશેષ દુઃખ થયું છે. ”

“ શાન્તિ ? તું હવે મ્હને અડકવા યોગ્ય નથી. ત્હારો ગુનોહ વિચાર કરતાં મ્હને વધારે વધારે ખરાબ ને ગંભીર લાગે છે. ચન્દુલાલ જેવો માણસ જે કોઇને પાઇ પણ ન ધીરે તે ત્હને શા કારણથી આટલા બધા રૂપીયા આપે ! મ્હને એમાં કાંઇ ગરબડ લાગે છે. ને ત્હમારા બેના સંબંધ વિશે પણ શક રહે છે. અત્યારે મ્હારૂં ચિત્ત ભમે છે. હું સ્હવારમાં ત્હારૂં સાંભ-ળીશ. પણ ત્હારો ગુનોહ તો ત્હેં કબુલ કર્યો છે એટલે વિશેષ શું હશે ? મ્હને લાગે છે કે મ્હારાં બે નિર્દોષ ફુલડાંને ઉછેરવાનો પણ તું યોગ્ય નથી. એ નિષ્કલંક આત્માઓને ત્હારૂં કલંકિત મ્હોં પ્રેમથી જોતાં હું નહિ સહી શકુ. મ્હારે શું કરવું તે હું હજી કાંઇ સમજતો નથી. અત્યારે તો હું એટલુંજ કહું છું કે તું ઉપર ન આવીશ. મ્હારા ઓરડામાં રહેવાને ત્હારો હક હવે નથી. હું જાઉછું ને પછીની વાત પછી ” કહી મહેન્દ્ર ધસારાબંધ ઓરડામાંથી ચાલ્યો ગયો, અને શાન્તિદા ત્યાં રડતીજ ભોંયપર પડી રહી. ઘરનાં દરેક મનુષ્યો મહેન્દ્ર ટપાલ વાંચતો હતો તે અરસામાંજ શાન્ત થયાં હતાં એટલે શાન્તિદા સર્વથા એકલીજ હતી. જે પતિ કલાક પ્હેલાં ગમે તેવો મહાન અપરાધ ક્ષમા કરવા, અને સદા સાથે રહેવા વચન આપતો હતો તેજ અત્યારે ઓરડામાં ન આવવાની અને સજા કરવાની ધમકી આપી ઉપર ચાલ્યો ગયો. શું જગતના પ્રેમની આ સાબીતી ? શું પતિપત્નીની ગાઢ

પ્રીતિનું આ પરીણામ ? શું અત્યંત વિશુદ્ધતાનો આ બદલો ? શું સતિત્વનું આ ફળ ? શાન્તિદાનું મગજ ચકડોળે ચહડ્યું. ને વિચાર ઉભરાય ને રોવાય એમ કરતાં કલાક એકમાં તે ગરીબ વિશુદ્ધ બાળા પૃથ્વીપરજ નિદ્રાને આધીન થઇ. દુઃખ થોડો કાળ સુધી વીસારવા નિદ્રા કેટલી મદદ કરે છે ? ગમે તેવું અસહ્ય દુઃખ પડ્યું હોય, ગમે તેનું અકાળ મૃત્યુ ઘરમાં થયું હોય ગમે તેવા પ્રિયાના શબ પાસે બેસવાનું થયું હોય પણ એ અરસામાં જો નિદ્રા આવે છે તો સર્વ વાતનું વિસ્મરણ થાય છે, અને તે વખતે શું થાય છે ત્હેનું પણ ભાન નથી રહેતું. પ્રભુની એ લીલામાં પણ ભેદ છે ને ત્હેને સમજનાર બહુ દુર્લભ છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

ત્યાગ.

My soul nor deigns nor dares complain,
Though grief and passion there rebel,
I only know ever loved in vain,
I only fell farewell farewell.

Byron.

પરોઢના ચાર વાગ્યાનો વખત હતો; જગતમાં થોડાં માણસો સિવાય સર્વ કોઇ નિદ્રાધીન થયું હતું. અને પુના પણ એ સમયે શાન્ત, નિર્જન જેવું લાગતું. ધીમો ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. અને તમરાં પોતાથી બને તેટલા જોરથી અવાજ કરતાં હતાં. કોઇ ચોર કે ઠગ ગામના નીચ ભાગમાં ફરતા હતા. કોઇ દરદી માણસો બીચારાં દરદથી પીડાતા બુમ પાડતા હતાં. પરન્તુ સાજાં, વ્યથારહિત જનોને તો એ સમય અતિ મીઠી

નિદ્રાનો હતો. ગામની પેડેજ કેમ્પમાં પણ ચોગરદમ શાન્તિ પ્રસરી હતી. કોઇ કોઇ ખુણામાંથી ઝાંખી દીવાની જ્યોત જણાતી હતી. એ વખતે મહેન્દ્રના રમણીય બાગમાંના આંબા ઉપર બેસી એક કોયલડી ટહુકી, અને અંદર દુઃખમાં પડેલા એક સુતેલા આત્માને જાગૃત કર્યો. ગરીબ શાન્તિદા જ્યાં આપણે એને ગત પ્રકરણમાં પડેલી છોડી આવ્યાં હતાં ત્યાંજ તે સુતેલી હતી. ઓરડામાં અંધારૂં ઘણુંજ હતું. કોયલના મધુર ટહુકાથી શાન્તિદા ઝબકી બેઠી થઇ, વાળ સમા કર્યા અને કંઇ સ્મરણમાં ન આવતાં જરાવાર સુધી બેભાન જેવી બેસી રહી. પણ થોડાજ કામમાં એ વિસ્મરણ દૂર થયું, રાતના બનાવો યાદ આવ્યા, અને ફરી ત્હેની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. તે ઉઠી અને દીવાનખાનાની ઉઘાડી બારીમાં જઈ ઉભી. પોતાના શાન્તબાગ સ્હામી નજર કરતાં ફરીથી કોયલે ગાન કર્યું અને શાન્તિદાના મુખમાંથી શબ્દો નીકળી પડયા. "અરે ક્રૂર કોયલડી! મ્હને તું બધી રીતે દુઃખ દે છે. એક તો હું નિદ્રામાં સર્વ દુઃખનું વિસ્મરણ કરી સુતી હતી ત્યાં ત્હેં ત્હારા ટહુકાથી મ્હને ઉઠાડી, હું સુતી હતી તે પણ ન સહેવાયું. વળી જ્યાં પાછી અહીં આવી ઉભી રહી ત્યાં જાણે મ્હને સ્હીડવવા તું સુખી મ્હારા દુઃખનું ઉપહાસ્ય કરવા બેઠી હોય તેમ ટહુકા કરવા લાગી? શું ત્હને જરા પણ દયા નથી!" કોયલ જાણે બોલવું સાંભળતી હોય તેમ શાન્તિદાનું વાક્ય પુરૂં થતાંજ પોતાની પાંખો ફફડાવતી ત્યાંથી ઉડી અને કોઇ બીજા બાગ તરફ ઉડી ગઈ. શાન્તિદાના વિચાર બીજે દોરવાયા; પતિએ આપેલ સર્વ ઠપકા અને મુકેલા સર્વ આરોપો ધ્યાનમાં આવ્યા. બીજા સર્વ કરતાં એણે જે ચન્દુલાલ અને પોતાની વચ્ચેના શંકાશીલ સંબંધની વાત કરી હતી તેથી ત્હેને બહુ વસમું લાગ્યું. "મ્હારે સારૂં તો હવે એકજ રસ્તો છે. હું આપઘાત કરીશ. પરંતુ તેવું કાંઇ કરૂં તે પ્હેલાં એકવાર મ્હારાં બે નિર્દોષ મૃદુ કુસુમોનાં દર્શન કરી આવું અને છેલ્લું ચુંબન લઇ આવું" આમ વિચારી તે ચાલના ઓરડામાં થઈ દાદર ઉપર ચ્હડી. અગાઉ કહ્યું છે તેમ ઉપર બે ઓરડા હતા, એક ઓરડામાં મહેન્દ્ર સુતો, ને અન્યમાં છોકરાંને લઇ દાસી

સુતી. દાદર મધ્યમાં હતો ને ઓરડા ડાબી જમણી બે બાજુ હતા. શાન્તિદા બહુ સાચવીને ઉપર ચ્હડી, ને લગાર અળગું કરેલું બારણું ઉઘાડી અંદર પ્રવેશ કર્યો. બે ન્હાના ન્હાના પલંગપર એ બે સુખી વિશુદ્ધ, ચિન્તારહિત બાળકો મધુરી નિદ્રામાં પડેલાં હતાં અને નર્મદા (દાસી) બાજુમાં નીચે સુતી હતી. એ પણ નિદ્રાવશ હતી. શાન્તિદા હલકે પગલે પ્રથમ ઇન્દીરાના પલંગ પાસે ગઇ. બાળાનું મુખ ઉઘાડું હતું. "મ્હારી કુમારી? મ્હારી વ્હાલી ઇન્દીરા! ત્હારી દુઃખી માતા ત્હારૂં મ્હોં છેલ્લું જોવા આવી છે. એ ક્યાંક જતી રહેશે તું એને ભુલીશ. પણ લાડકી માતા વિના તું કેમ મ્હોટી થઇશ? પુત્ર કરતાં પુત્રીને માતાની ઘણીજ જરૂર છે. ત્હારો ભાઈ તો સર્વ રીતે સ્વતંત્ર થઇ સુખમાં રહેશે પણ ત્હારી શી દશા થશે. ઓ મ્હારા ફુલડાં! હું ત્હમને ત્હમારા બાપને—અરે નહિ, પ્રભુને ભરૂસે મુકીને મરવા જાઉં છું. એ ત્હમારૂં રક્ષણ કરશે." પોતાના દુઃખના સમય પછી શાન્તિદાને પ્રભુ પ્હેલી વારજ સાંભર્યા, પણ માત્ર એટલા સ્મરણથીજ એ દયાળુએ એ દીન યુવતીના મનમાં શક્તિનો કંઇક અંશ મુકયો. શાન્તિદા અત્યંત ધીરે ગણુ-ગણી હતી એટલે સુખી કુમારી સુખી નિદ્રામાં સ્વસ્થજ રહી. માતા જરા વાંકી વળી, અને ત્હેણે ગાઢ પ્રેમનું એક ધીરૂં આલીંગન પુત્રીના કપાળપર લીધું. ત્યાંથી તે કુમારના પલંગ પાસે ગઇ. "મ્હારા વ્હાલા બાળ! હું જાઉં છું, ત્હારી અત્યંત માનીતી માતાને સંભારજે ને કદી ચાર અશ્રુ ત્હેની પા-છળ ખેરવજે, આ ત્હારી કમભાગ્ય માતાની છેલ્લી ભેટ" કહી ત્હેને પણ બહુ પ્રેમાળ ચુમ્બન લઇ જેવી શાન્તિદા બ્હાર નીકળવા જતી હતી ત્યાં દાસી ઉઠી અને ચમકી બેઠી થઇને "કોણ એ?" કરી બુમ પાડી "કોઇ નહિ! એતો હું" કહી શાન્તિદા પાછી ફરી અને પલંગનો દાંડો પકડી દાસીની સ્હા-મી ઉભી "બ્હેન આપ અત્યારે અહીં કેમ! ભાઇ કે ન્હાની બ્હેન કોઇ રોતું હતું!" પોતાની જાણ બ્હાર કુમાર ઇન્દીરા રોયાં હશે ધારી બીચારી દાસી ગભરાતી બોલી. "નર્મદા! કોઇ રોતું નહોતું એતો હું એમને સદાને સારૂ રોવડાવવા આવી છું. નર્મદા! મ્હારી બ્હેન! અત્યાર સુધી ત્હેં એ

છોકરાંને પાસે રાખ્યાં છે. જન્મથી તું ત્હેમને સાચવે છે તેમ સાચવજે. ખરી સલાહ આપજે. તું ડાહી છે, મ્હને નમાયીને પણ ત્હેં ઉછેરી તો આ હવેથી નમાયાં થનારાં છોકરાંને પણ મ્હોટાં કરજે. નહિ, મ્હને કાંઇ પુછીશ ના સ્હવાર સુધીમાં આ બાળુડાની હતભાગી માતા તો ક્યાં પ્રભુના ધામમાં પણ પહોંચી હશે. ચુપ ! પ્રશ્ન નહિ. એમની માતારૂપ થઇ સાચવજે, ને ખરી માતાની કદી કદી યાદ અપાવજે" કહી જુસ્સાબંધ તે ત્યાંથી દોડી નીકળી. એની દુઃખી લાગણી પરાકાષ્ટાએ પહોંચી હતી. અને પોતે કેટલું જોરમાં બોલે છે તેનું પણ ભાન નહોતું. એવાજ જોરમાં ત્હેણે દ્વાર પણ બંધ કર્યું ને બીચારી નર્મદા તો ત્યાં સ્થંભીજ બેઠી. પરન્તુ બારણાના છટકારે એ શાન્તિદાના લાભનું અથવા ગેરલાભનું એક બીજું પરીણામ ઉપજાવ્યું. એ લાભકારી કે દુઃખદ થશે તે માત્ર એકલો જગતની કુંચી ફેરવનાર વિશ્વેશ્વર જાણતો હતો. પણ ત્હેના સંકલ્પથીજ સર્વ થાય છે, તો આમાં પણ કાંઇ ગૂઢ ભાવ રહેલો હોવોજ જોઇએ. બારણાના ધબકારાથી પાસેના ઓરડામાં સુતેલો મહેન્દ્ર ભડકી ઉઠ્યો, અને દોડતો દ્વાર પાસે આવી ઉભો. ત્હેણે દાદર ભણી દ્રષ્ટિ કરી શાન્તિદાને નીરખતાં "શાન્તિ ! ઉભી રહે !" કહી ઉતાવળે દોડતી શાન્તિદાને અટકાવી. શાન્તિદા સ્થંભીને ઉભીજ રહી અને મહેન્દ્ર એટલાં પગથીયા ઉતરી નીચે આવ્યો. બન્ને સાથે ત્યાં ઉભાં. "જી ! હવે મ્હને ઉભી રાખીને કામ પણ શું છે ! હું મ્હારે રસ્તે જતી હતી ત્યાં આપે શા સારૂ અટકાવી ?" શાન્તિદાએ કરૂણાજનક સ્વરે નીચે દૃષ્ટિ રાખી પતિને પુછ્યું. "શાન્તિ ! ત્હને હુકમ કરવા સુધીનો મ્હારો હક મ્હેં કહાડી નથી નાંખ્યો. ત્હારા ઉપર પ્રેમ રાખવો કે નહિ, આપણે પતિપત્ની તરીકે સાથે રહેવું કે નહિં વિગેરે સર્વ બાબતોમાં મ્હારી ત્હારી ઇચ્છાનુસાર થશે. પણ મ્હારા આજ્ઞા કરવાના હકમાં તું ગમે તેવી ગુનેહગાર હઇશ તોપણ વાંધો આવવાનો નથી. ચાલ નીચે મ્હારે વાત કરવી છે." એટલું બોલી રાંક પત્નીને આગળ કરી મહેન્દ્ર પછવાડે ચાલ્યો. બન્ને જણ ચાલના ઓરડામાં આવ્યાં ત્યાં પડેલા એક નેતરના કોચ ઉપર શાન્તિદાને બેસવાનું કહી મહેન્દ્ર થોડે દૂર

એક નેતરની આરામ ખુરશીપર નીસાસો નાંખતો પડ્યો. "શાન્તિ ! મ્હેં આખી રાત સર્વ બનેલી બાબતોનો વિચાર કર્યા કર્યો છે, ને એણે મ્હને કેટલો દુખી બનાવ્યો છે તે ત્હને ખ્યાલમાં પણ નથી" મહેન્દ્રે બોલવા આરંભ કર્યો.

"ને હું પણ કાંઈ સ્વસ્થતાથી, મ્હારે સ્થાને આખી રાત શાન્તિથી સુતી નથી એ વાત આપના પણ ધ્યાન બ્હાર લાગે છે." શાન્તિદાએ મહેન્દ્રના વગર લાગણીના બોલ સાંભળતાં જરા ઉશ્કેરાઈને કહ્યું. "શાન્તિ ! એક રાતમાં ત્હારામાં કેટલો ફેર ? ફેર પાડનારના હૃદયને પુછો, મ્હારૂં હૃદય તો ગુમ થયું છે." શાન્તિદાએ લગભગ રડી પડતાં ઉત્તર દીધો. "ફેર પાડનારનું હૃદય કહે છે કે જે થયું છે તે વાજબી થયું છે ને જે થશે તે પણ વાજબીજ થશે."

"આજ્ઞા ફરમાવો;"

"મ્હેં રાત્રે વિચાર કરી ઠરાવ કર્યો છે કે સ્હવારની પ્હેલી ટ્રેનમાં ત્હારે ત્હારા લાનોલીનો બંગલો છે ત્યાં જવું. ત્યાં ત્હારા વૃદ્ધ ગુમાસ્તા બક્ષીજી રહે છે ત્હેમને હું તાર કરૂં છું. તે ત્હને સર્વ રીતે સંભાળશે. ત્યાંનો માળી તથા માળણ પણ જુનાં છે. એટલે એ બે ત્હારી નોકરી કરશે. શાન્તિ ! હવે ત્હારે ત્હારી આખી જીંદગી ત્યાં ગુજારવાની છે. આ હકીકત થોડા દિવસ હું છુપાવીશ. ત્હારો મ્હેં ત્યાગ કર્યો છે એમ જગતમાં બ્હાર પડે તે પ્હેલાં મ્હારે એવી ખબર ફેલાવવી પડશે કે ત્હારી તબીયત અચાનક બગડવાથી ત્હને છોકરાંને પણ સાથે મોકલ્યા સિવાય મ્હારે લાનોલી મોકલી દેવી પડી. ઓ ! કંગાલ સ્ત્રી ! અઘટિત ગુનાહ કરી મ્હારી આબરૂને ધક્કો પહોંચાડતા પ્હેલાં ત્હને કાંઈ વિચાર કેમ ન થયો ?" પણ પાછું કાંઈક યાદ આવતાં મહેન્દ્ર બોલ્યો, "અરે પણ જે વાત હું છુપાવવા, ત્હારો ત્યાગ જગજાહેર ન કરવા, પ્રયત્ન કરૂં છું તે તો એની મેળેજ કાલ પરમ ચન્દુલાલ મારફત ગામમાં ફેલાશે. હું એ દહાડા કેમ મ્હોડું દેખાડીશ. ઓ હતભાગીની ! ત્હારાં છોકરાં સ્હામી પણ લોક આંગળી બતાવશે, ને એ નિષ્કં-

લંકીને પણ નીચું જોવાનું થશે. જા, અરે ગુનેહગાર સ્ત્રી ! તું આ ઘર-માંથી જેમ બને તેમ ઝડપથી ચાલી જા ત્હારૂં મ્હોં જોવું મ્હારે ઘટિત નથી. તું મ્હારી પત્ની થવા યોગ્ય નથી. તુ મ્હારા બાળની માતા થવા યોગ્ય નથી. જા હું ગાડીનો હુકમ ધીરે ધીરે આપી આવું છું. તું સ્ટેશને ચાલી જા." કહી મહેન્દ્ર એ ઓરડાનું એક બારણું ઉઘાડી બીજી બાજુ ગાડીનું કહેવા ગયો. અને શાન્તિદા કોચપર પડી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા લાગી. પોતાની ખરી હકીકત સાંભળ્યા પહેલાં આ આકરો, ઉતાવળીયો, અને ન્યાયીરીતે વર્તું છું એમ માનનારો પુરૂષ કેટલી હદ સુધી પહોંચતો હતો ! રડવું બંધ ન રહેતાં વિશેષ વધવા લાગ્યું અને બંને આંખમાંથી કોણ જાણે ક્યાંથી બેસુમાર પાણી નીકળવા લાગ્યું. મહેન્દ્ર ગાડીનું કહી પાછો ફર્યો, ત્હેણે શાન્તિદાની દયાજનક સ્થીતિ જોઇ, પણ અત્યારે દયાનો અંશ પણ ત્હેનામાં ન્હોતો. ત્હેની બુદ્ધિ ફરી હતી. જ્યારે વિનાશકાળ આવે છે ત્યારે મતિમાં ગમે તેવો ભ્રમ થાય છે. શાન્તિદાએ ખડખડાટ સાંભળી મ્હોં ઉપરથી હાથ આઘા કર્યા, અને એક બહુ દયા ઉપજાવે એવી દૃષ્ટિ પતિ સ્હામે કરી. " મ્હને બોલવા આજ્ઞા છે ?" ત્હેણે પ્રશ્ન કર્યો.

" ત્હારા ગુનાહની હકીકત સિવાય જે બોલવું હોય તે બોલ ! એ બાબતમાં હવે કોઇપણ ખોટો બચાવ ચાલવાનો નથી. તેમજ મ્હેં જે નિર્ણય કર્યો છે તે પણ ફરશે નહિ " ક્રૂર પતિએ નિર્દયતાથી જવાબ આપ્યો.

"મ્હારા એકવારના વ્હાલા પ્રેમી ! અરે નિર્દય પતિ ! તહમને શું કહું ! ઓ મ્હારા નાથ ! જો છેવટે આવુંજ પરિણામ લાવવું હતુ તો મ્હને તહમારા ઉપર આટલો બધો પ્રેમ કરતાં શું કામ શીખવ્યું ? અરે મ્હારા પતિ ! તહમારી પ્રીતિ ક્યાં ગઇ ! એ પ્રીતિની મૂર્તિ કોણે તોડી નાંખી ? મ્હને ઉત્તર દ્યો ! ગરીબ યુવતી રડતાં રડતાં કકળી. " પ્રીતિની મૂર્તિ તોડનાર તુંજ છે. ખરાબ સંગતીએ તુંજ ત્હોડી છે. જા હવે એકલી ને તારૂં ફોડી લે. " કઠોર મહેન્દ્રે કઠોરતા વાપરી. આ શબ્દોએ શાન્તિદાને ઘણીજ ઉશ્કેરી. ત્હેનામાં કાંઇક અજાયબ બળ આવ્યું તે જોરમાં કોચ ઉપરથી ઉભી થઇ. અને

ઉશ્કેરાયલા અવાજમાંજ બોલવા માંડયું. " જાઓ ! ત્હમને ઠીક લાગ્યું તે ત્હમે કર્યું હવે મ્હને સુજતું હું કરીશ. પ્રથમ મ્હારો વિચાર આત્મહત્યા કરવાનો હતો પરંતુ હવે હું સર્વ સહીને પણ મ્હારી સાબીતી આપીશ. મ્હને મ્હારા પીતાના ઘરમાં તેમજ અત્યાર સુધી ત્હમારા ઘરમાં એક રમકડા જેમ રાખી છે. આજે એ રમતની પ્રતિમા તુટી જઇ શાન્તિદા એના સ્વરૂપમાં પ્રકટી છે. મ્હારી સાથે રહેનાર એક મહાકૃપાળુ કદી પ્રેમ કે દયા ન ભુલે એવો વિશ્વનાથ છે, એનું ભાન મ્હને હમણાજ—ત્હમારા છેલ્લા બોલાયલા બોલ સાંભળ્યા પછીજ થયું છે. હા ! મ્હારા પ્રભુ ! આ આખા જગતના પિતા ને માતા ! હા મ્હારા નાથ ! હવે હું ત્હારેજ શરણે આવું છું ને તુંજ મ્હારૂં રક્ષણ કરી મ્હને સંભાળીશ." આમ કહી જુસ્સાબંધ બ્હાર નીકળી મ્હોટા દરવાજાનું દ્વાર ઉઘાડી ઓટલાનાં પગથીયાં ઉતરી તૈયાર થએલી ગાડી પાસે આવી. કોચમેન ને સાઇસતો બાપડા ઉંઘમાંથી શેઠે ઉઠાડયા ત્યારના અજાયબ થયાજ હતા. પરન્તુ શેઠાણીને આવા વેશમાં ને સ્થિતિમાં જોઈ તેઓ તો સઠકજ બન્યા. શાન્તિદાએ ધડાકા સમેત બારણું ઉઘાડયું અને સદા મીઠી શાન્તિ શેઠાણીએ નોકર ઉપર તડાકો કર્યો. " આમ જોઈ શું રહ્યો છે ! ચાલ સ્ટેશનપર ગાડી લે " અને શેઠાણીની આજ્ઞાનુસાર ગાડી સ્ટેશન ભણીજ ચાલી. ગાડી ચાલતાંજ શાન્તિદાને વિચાર થયો. " બીજે કયાં જાઉં ? જવું તો લાનોલીજ પણ ત્યાં રહી બીજું ઘણું શીખીશ. અરે મ્હારા પ્રભુ ! મ્હેં કદી પણ આવું થશે એમ ધાર્યું નહોતું. માત્ર ઘણો સખત ઠપકો મળશે. બહુ થશે તો આઠ દશ દિવસ બોલશે નહિ, પણ આમ એકદમ ત્યાગનીજ વાત ! શું કરૂં બીજા કોનું શરણુ પણ છે લાનોલીમાં રહીશ પણ પૈસા તો એમનાજ મંગાવવા પડશે ને ! કંઈ નહિ, ધૈર્ય રાખીશ. બહુજ ગરીબ રીતિએ રહીશ અને થોડા પાંચ પચીશ રૂપીયા લઇશ. પણ અરે હા ! ટીકીટ લેવાના પૈસા પણ હું કયાં લાવી છું? શાન્તિદાને એકદમ યાદ આવ્યું. થોડીવાર વિચાર કરી પછી નિશ્ચય ઉપર આવી કે સ્ટેશને જઇ ગાડી પાછી મોકલી જલદી થોડા પૈસા મંગાવીશ. પ્હેલી ગાડી

મુંબાઇ તરફ સાડાપાંચે ચાલે છે, હજી પુણુાપાંચ થયા છે તે એટલીવારમાં આવી પહોંચશે" આમ વિચાર કરતી હતી ત્યાં ગાડી સ્ટેશનના કમ્પાઉન્ડમાં આવી ઉભી, અને શાન્તિદા ઉતરી, "જરા ઉભા રહેજો, મ્હારે શેઠને ચીઠ્ઠી મોકલવી છે તે બનતી ઝડપથી લઇ પાછો જવાબ લાવજો." કહી ગજવામાં બે ચાર પૈસા હતા ત્હેમાંથી સ્હામેની દુકાનમાંથી કાગળ પેનસીલ મંગાવ્યા તે આવતાં સુધી પોતે પાછી ગાડીમાં બેઠી, સાઇસ દોડતો કાગળ પેનસીલ લઈ આવ્યો. અને શાન્તિદાએ ઝડપમાં લખવા માંડયું.

મ્હારા તન મનના નિર્દય માલીક,

શું કરૂં ! ત્હમે ત્યાગી ને હું પણ જોરમાં ચાલી નીકળી, પરન્તુ હું અબળા ક્યાં જાઉં ? પ્રથમ તો જવાને પૈસાજ ક્યાંથી કહાડું ? હું લાનોલીજ જાઉં છું. ત્યાં રહીશ, અને પતિનો ખોટો તિરસ્કાર અને ક્રૂરતા પત્ની કેટલી હદ સુધી ખમે છે તે બતાવીશ. મ્હેં કહ્યું છે તેમ પ્હેલાંની શાન્તિદા મરી ગઈ છે, પણ હવે નવે જન્મે નવો વેશ ધારીશ ને સહુને ક્ષમા આપી સહુનું કલ્યાણ ઇચ્છીશ. જો યોગ્ય લાગે તો પાંચ દસ રૂપીયા મોકલશો. હમે પરાધીન સ્ત્રીઓ ગમે તેટલો તરછોડાટ ખમીએ પણ પાછું ભીખ માગવા આવવું પડે છે. મનમાં તો એવા ઉભરા આવે છે કે શું શું લખી કહાડું ? પણ બસ આટલુંજ. મ્હારો ને ત્હમારો હવે આવોજ સંબંધ રહ્યો.

એજ વિનંતી.

લી. ત્યજાયલી હતભાગીની.

શાન્તિદાએ એને બંધ કર્યો ને ગાડીમાંથી ઉતરી ગાડીવાનના હાથમાં મુકયો. ગાડીવાને સાઇસને શેઠાણી પાસે રહેવા અણુસારાથી આજ્ઞા કરીને તે એને મુકીનેજ ઝડપમાં ગાડી દોડાવી ગયો. શાન્તિદા માંહી જઇ સ્ત્રીઓના 'વેટીંગરૂમ'માં બેઠી, અને સાઇસ શેઠાણીની પાછળ જઇ એ ઓરડાના દ્વાર પાસેજ ઉભો.

પેલી તરફ શાન્તિદાના ગયા પછી મહેન્દ્ર તો સડકજ બન્યો હતો. એને કાંઇ સુજ ન પડવાથી એ બ્હાર ઓટલાપર આવી ત્યાં એક ખુરસી

પર સુતો અને ઘણા ઉંડા વિચારમાં પડયો. એ વિચારમાં એની આંખ જરા મળી ગઇ. પણ ગાડીના જોસબંધ અવાજે ત્હેને જાગૃત કર્યો. એને લાગ્યું કે જોરમાં ગએલી શાન્તિદા પાછી આવી હોય! મનમાંથી તે વિચાર ત્હેને ગમ્યો પણ ખરો, પણ એના ન્યાયીપણાના ઉંધે રસ્તે દોરવાયેલ વિચારોએ ત્હેને ભમાવ્યો. હજી પુરો વિચાર કરવા વખત મળે તે પ્હેલાં તો ગાડી એટલા પાસે આવી ઉભી અને કોચમેને ઉતરી ઉપર આવી શેઠને સ્હામે બેઠેલા જોતાંજ ત્હેના હાથમાં ચીઠ્ઠી મુકી. મહેન્દ્રે ઉઘાડી, વાંચી. અને માં-હીના ભાગમાં જઇ પોતાના ખંડમાંથી કંઇક લાવી પરબીડામાં બીડી ગાડી-વાનના હાથમાં મુકયું. હજી પત્નીનો ટેક જોઇ શંકાશીલ પતિની શંકાઉશ્કેરાઇ. પોતાની બાજુ ન તપાસતાં, માત્ર પત્નીના દોષ ભણીજ દૃષ્ટિ કરી તે ગણવા મંડયા. આ વખત ગરીબ શાન્તિદા શું સ્હેતી હશે તે તો ભુલીજ ગયો, અને ચ્હી-ડમાં ચીઠ્ઠીનો જવાબ પણ લખ્યા શિવાય રૂપીયાની નોટો એમની એમ કવરમાં બીડી દીધી. ગાડીવાને કવર લીધું, અને તે નિમકહલાલ નોકર જેટલી ઝડપમાં હતો તેમજ પાછો ગયો. પા કલાકમાં તે સ્ટેશને પહોંચ્યો. ઘોડાને કોઇ ભાડુતી ગાડીવાનને સોંપી એ અંદરના ભાગમાં ગયો. અને 'વેટીંગરૂમ' ના દ્વાર પાસે ઉભેલા સાઇસ પાસેથી શેઠાણીના અંદર હોવાની ખબર મેળવી ને તે ત્યાં ગયો, અને બારણા ઉપર હાથની આંગળીથી ટકોરા મારવા લાગ્યો. શાન્તિદા એ સાંભળી બ્હાર આવી ને એની પાસેથી કવર લીધું. એના મનને જરા જવાબની આશા હતી પરન્તુ કવરમાં તો માત્ર સો રૂપીયાની નોટો હતી. દરેક નોટ દસ દસ રૂપીયાની હતી. ગરીબ બિચારી ભામિની? એને અત્યંત નિરાશા થઇ, આટલો તિરસ્કાર વેઠવા છતાં પાછા રૂપીયા તો વાપ-રવા પડયા જ. એક દશ રૂપીયાની નોટ ગાડીવાનના હાથમાં મુકીને આજ્ઞા કરી " ભાઈ! આ રૂપીયામાંથી એક લાનોલી સુધીની ટીકીટ લઇ આવ, અને બાકીના રૂપીયાનું પરચુરણ આણજે, ટીકીટ સેકન્ડ કલાસની હોકે?" સદા સાહેબીમાં રહેતી યુવતીએ પોતાની સ્થીતિ ભુલીને ટીકીટ ઉંચા વર્ગની મંગાવી. ગાડીવાન આજ્ઞા પ્રમાણે કરી લાવ્યો, અને એટલા વખતમાં ટ્રેન

પણ આવી. શાન્તિદા બૈરાંઓનો ડબ્બો શોધી તેમાં બેઠી અને ગાડીવાન તથા સાઇસને એકેક રૂપીયો ઇનામનો આપી વિદાય કર્યા. ઉદાર શાન્તિદા ત્યાં પણ પાછી ભુલી; અને પાછો ખરચાળુ સ્વભાવ પ્રમાણે ખર્ચ કર્યો.

અત્યાર સુધી ટીકીટ ટ્રેન, અને ડબ્બાની ગડબડમાં પડેલી શાન્તિદા પાછી સ્વસ્થ થઈ અને થતાંજ સર્વ વાતો યાદ આવી. " મ્હારી જન્મભૂમિ પૂના ! ત્હારી પૃથ્વીપર પેદા થયેલું બાળ આજ અન્ય ભૂમિ પર જાય છે ને સાંજ એનો અંત વ.સ પણ હશે. જે જન્મ આપે તે મારે નહિ માટે મરણ તો જન્મભૂમિ કરતાં અન્ય ભૂમિ પર થવુંજ યોગ્ય છે. હું જઇશ. હવે ત્હને કદી આ ચક્ષુથી નીરખીશ નહિ, પરન્તુ મ્હારાં બે પ્રતિનિધી બે કુમળાં બાળકો મ્હેં આંહી મુક્યા છે ત્હેમને તું મ્હારી સમાનજ ગણજે. મ્હારા વ્હાલાં બાળ ! ત્હમને પણ મ્હારાં પ્રેમનાં આલીંગનો હું અહીંથી મોકલું છું આશીષો તો જ્યાં હઇશ ત્યાંથી મોકલ્યા કરીશ. મ્હારા પ્રિય ક્રૂર પતિ ? મ્હારો પ્રેમ તો સદા સારૂ છેજ ને તે હું જ્યાં જઇશ ત્યાં હૃદયમાં લઇ ફરીશ. તું નિર્દય થયો તે તું ભુલજે. ત્હને બીજું શું કહું ? પ્રભુ ક્ષમા કરશે. મ્હેં શા સારૂ દેવું કર્યું તે પણ પુછ્યું નથી તો હવે હું પણ ત્હારૂં આ વર્તન નહિ પુછું. મ્હારા વ્હાલાભાઇ વાસુદેવ, તું મ્હારા એક ખરા મિત્ર તુલ્ય રહ્યો છે. પણ અન્તે ત્હને કાંઇ કહેવાનો વખત પણ ન મળ્યો. મ્હારી તો મનની મનમાં રહી ને તું પણ ક્યાં સુધી છે ? પ્રભુ ત્હને સદા શાન્તિમાં રાખે એવી પ્રાર્થના હું જ્યાં હઇશ ત્યાંથી કરીશ. મ્હારી સ્નેહાળ સખી કાન્તા ! મળતાંજ વિયોગ થયો પણ ત્હને નોકરી મળી ગઇ તેથી તું તો સંતુષ્ટ રહીશ. મ્હારાં બાલુડાંની ભલામણ કરી હતી, પણ સમય ન રહ્યો. મનના વિચાર મનથી પહોંચી શકતા હોય તો આ વિચાર ત્હારા મનમાં પહોંચજો. હવે છેવટે મ્હારાં સર્વ વ્હાલાંને ધારણ કરનાર પૂનાની ધરતી માતા ! ત્હને મ્હારા અન્તના ઘણા પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ છે. આ જન્મારે ફરી કદી નહિ જોઉં, " ગણગણતાં શાન્તિદાની આંખમાંથી અશ્રુ વ્હેવા લાગ્યાં. પણ એન્જીનમાં રહેલ અગ્નિદેવને ત્હેની કાંઇ ખબર ન પડી,

કારણ કે આટલું શોચતી યુવતીના દુઃખી પુકારો છતાં ત્હેણે તો જોરમાં સીટી કરીને ટ્રેન આખીને લઈ ધમધમ ચાલવા માંડયું. કમનસીબ શાન્તિદા! પ્રભુએ નિર્માણ કરેલું કેમ મીથ્યા થશે. જા ત્હારી નિર્મિત જગાએ જા, અને સર્વ દુઃખ સહન કર. ટ્રેન થોડીવારમાં દૃષ્ટિએથી દૂર થઈ, ત્હેની સાથે શાન્તિદા પણ આપણી દ્રષ્ટિથી ખસી, અને આપણું ધ્યાન અન્ય બાજુ વાળવા આપણને ફરજ પડી.

ગાડીવાનને રૂપીયા આપી વિદાય કર્યા પછી પણ મહેન્દ્ર ત્યાં બ્હાર જ બેસી રહ્યો. સ્હવારના છ વાગ્યા. ગાડી સ્ટેશન પરથી પાછી આવી ગઇ, અને મહેન્દ્રના મનમાં એક ખુણે રહેલી આશા નિષ્ફળ ગઇ. અન્ત આવી ગયો, પરન્તુ મહેન્દ્રને દાતણ પાણીનું પણ સુજયું નહિ. બરોબર છને ટકોરે એ ઉઠી માંહી જવાનું કરતો હતો, ત્યાં એક ભાડુતી ગાડી દૂરથી ત્હેણે જોઇ. તે ઉભો ને ગાડીમાંથી કાન્તા ઉતરી, તે આભો બન્યો. શું જવાબ દઇશ એમ થયું. કાન્તાને બીજી તો કાંઇ ખબર નહોતી પણ વખતે મહેન્દ્રે ટપાલ જોઈ હશે. અને તેથી એનાં મ્હો ઉપર આવી ઉદાસીનતા છે સમજી ત્હેણે કંઇ પણ બોલ્યા શિવાય મહેન્દ્રના હાથમાં કાગળ મુકયો. મહેન્દ્રે ફોડયો અને વાંચ્યું.

મહેરબાન સાહેબ,

મ્હેં આપને ગઇ કાલે એક કાગળ લખ્યો છે તે મ્હારી ભાણીના કહેવાથી ત્હમારા હાથમાં હજી સુધી નહિ આવ્યો હોય તેમ માનુંછું. પણ જો કદાચ આવ્યો હોય તો સર્વના ખુલાસા રૂપ આ પત્ર છે. ત્હમારી પત્ની દેવાની બાબતમાં કેવળ નિર્દોષ છે. ત્હમારા ઘણા મંદવાડ વખતે તે હવેરી બનેલી સ્ત્રીને મ્હેં મ્હારા પંજામાં લીધી. એ બિચારીને તો ત્હમને ગમે તેમ કરીને બચાવવા હતા. પોતાનો પ્રાણ સુદ્ધાં આપવા તૈયાર થયેલી ત્હમારી પત્નીને મ્હારા સ્વભાવ પ્રમાણે ખોટી સહીની લાલચ બતાવી. એ વિમળ બાળાને કંઇ ભાન ન હતું. એકજ ધારણા એના મનમાં હતી. તમને વ્યાધિ મુક્ત જોવાની ઇચ્છાથી અને પિતાના: પોતાના ઉપર પ્રેમની ખાત્રીથી ત્હેણે

સહી કરી દેવું કર્યું પણ દરેક વિષયમાં તે કેવળ નિર્દોષ છે. તો હવે ત્હેને દરેક રીતે ક્ષમા આપશો ને એ પૂજવા યોગ્ય દેવીને પૂજશો.

લી. સેવક ચંદુલાલ.

કાગળ વાંચતાંજ મહેન્દ્ર બે હાથે માથું પકડી ખુરસી પર બેસી ગયો ને બેસતાં " વિપરિત બુદ્ધિનું વિપરીત પરીણામ આવી ગયું. મ્હારૂં સર્વ સુખ સદાનું લુંટાઇ ગયું. " એમ મ્હોટેથી બોલી ગયો. ને સ્હામે કાન્તા સ્તબ્ધ બનીને ઉભી.

પ્રકરણ ૯ મું.

પરતાવો.

Thy voice is on the rolling air
I hear thee where the waters run.
Thou standest in the rising sun
And in the setting thou art fair.

BYRON.

પુનામાં મુખ્ય જોવા યોગ્ય ગણાયેલાં સ્થળોમાં બંધ ગારડન્સ પણ ખાસ પ્રસંશનીય છે. એ બાગ મુળા અને મુઠા નદીના સંગમથી જરા દુર આવેલ છે. જો કે બગીચો બહુ વિશાળ નથી છતાં પણ એની ખુબી બાજુના બંધને લીધે વધે છે. જરાક ઉંચાણમાંથી બે નદીયોના પૂર્ણ વ્હેતા વ્હેણ આડો બંધ બાંધી પાણીને અટકાવ્યું છે. પાણી છેકતો અટકતું નથી પરન્તુ જયાંથી બંધ બાંધેલ છે તેનાથી ઉપરના ભાગમાં જળ સમૂહ એકઠો થઇ રહે છે. વીસથી પચીસ ફીટ પહોળા બાંધેલા સ્હામે કિનારે પહોંચતા બંધ ઉપરથી પાણી પોતાનો રસ્તો કરી, પછી પાછું નીચાણમાં પડવા માંડે છે. ત્યાંની ખુબી આખું વર્ષ જોવા લાયક છે. પરન્તુ ખરી મઝાતો ચોમાસામાં અને ચોમાસા પછી તરત આવે છે. વરસાદનું બહુ જોર થઇ ગયું

હોય એટલે નદીમાં પુષ્કળ પાણી હોય ને એ જળ જોસબંધ બંધ ઉપરથી વહે છે. એ દેખાવ એવો રમણીય બને છે કે જોનારને ત્યાંથી ઝટ ઉઠવાનું મન ન થાય. બાગમાં કિનારે તથા વચમાં લોઢાની બેન્ચો મુકેલી છે. સાંજને સમયે ઘણાં જનો ત્યાં ફરવા આવે છે. ને ઘણા શોખીન ઇંગ્રેજો તો બંધના ઉપરના ભાગમાં હોડીયોમાં બેસી ફરે છે.

કાર્તિક શુદી પૂર્ણીમાનો દિવસ હતો. સ્હાંજના છ વાગ્યા હતા, સુર્ય નારાયણ પોતાની રશ્મિઓ સંકેલતા સ્હામે પ્હાડ પછવાડે અસ્ત થતા હતા અને કેટલાંક રહેલાં કિરણો પાણીપર નૃત્ય કરી એને સુનેરી બનાવતાં હતાં, ચોમાસું તરતનું ગયું હતું તેથી જળનું જોર પણ ઠીક હતું. ઘણા આનંદી જનો ફરતા અને આનંદમાં વાતો કરતા; કોઈ વળી સ્હામેના સુર્ય ભણી દૃષ્ટિ કરી કુદરતી ખુબી નિહાળતા. કોઇ વળી એ ઉપરથી પ્રભુને સંભારી ત્હેના ગુણ ગાતા ને કોઇ બાગમાં અમસ્તા આંટા દેતા. તેવે સમયે કીનારાના એક લોઢાના બેન્ચ ઉપર એક યુવાન કપાળે હાથ દઇ ઘણા ઉંડા વિચારમાં નિમગ્ન બેઠો હતો. અત્યંત દુઃખનાં ખુલ્લાં ચિન્હો ત્હેની આંખોમાં જણાતાં હતાં. એણે એક હાથે બેન્ચનો દાંડો પકડેલ હતો અને બીજા હાથથી માથું પકડયું હતું. એનાથી થોડે દૂર લીલા ઘાસ ઉપર બે ન્હાનાં છોકરાં એક કન્યા ને એક છોકરો રમતાં હતાં અને તેની સમીપમાં એક દાસી બેઠેલી હતી. છોકરાં કંઇક નિર્દોષ આનંદમાં ગુંથાયલાં હતાં.

પણ યુવકનું તે બાજુ જરા પણ ધ્યાન નહોતું. તેમજ આસપાસ બનતા બનાવો અથવા મનુષ્યો એના ખ્યાલમાં નહોતાં. અચાનક બાલિકાએ દોડતાં પાસે આવી યુવકને વિચાર નિદ્રામાંથી જગાડયો "ઇન્દુભાઇ જુઓને આ કુમાર ! એ કહે છે કે "શાન્તિ બ્હેનને તો હવે આપણે કદી મળવાનાં નથી ને મ્હને એવું સ્વપ્નું આવ્યું હતું" એવું કહેવાય ? ઇન્દીરાના બોલ સાંભળી મહેન્દ્રના મ્હોં ઉપર ગભરાટ ફેલાયો અને ત્હેણે કુમારીને તેડી ખોળામાં બેસાડી. "કુમારી ! શાન્તિ માંદી પડી ગઇ તેથી એ અચાનક લાનોલી ગઈ. સાજી થશે ત્યારે આવશે પણ ત્હમે એમ બહુ

સંભારશો તો તે ઝટ નહિ આવે." મહેન્દ્રે કુમારીને પટાવતાં કહ્યું. નિર્દોષ બાલિકાએ તે સત્ય માન્યું અને પિતાના ખોળા ઉપરથી ઉતરી. "હું તો કુમારને રોજ સમજાવું છું પણ એતો બસ માનતો નથી ને વળી નર્મદા પણ હમણા તો એવી ખરાબ થઇ ગઈ છે કે કહેવાની વાત નહિ! જ્યાં શાન્તિ બ્હેનનું નામ લીધું કે રોવાજ માંડે. ભાઇ સાહેબ! ત્હમે શાંતિ બ્હેનને લખોને આમ કેમ ગમે! મ્હને પણ ઘરમાં તો નથી ગમતું હો! સ્કુલમાં જાઉં ત્યારે ભુલી જાઉં, પણ પાછી આવું ત્યારે શાન્તિ બ્હેનના ઓરડા ભણીજ જવાય. હેં ઇન્દુભાઇ! ત્હમે બધું લખશો ને! ઈન્દીરાએ પ્રશ્ન તો ચાલુજ રાખ્યા મહેન્દ્રને મનમાં અપાર દુઃખ થતું હતું પણ કરે શું? તમાચો મારી મ્હોં લાલ રાખવાનું હતું. "ઇન્દીરા જાઓ ગાડીમાં બેસતાં થાઓ, હવે અન્ધારૂં થવા આવ્યું છે. પછી ઠંડકમાં બ્હાર ન રહેવાય" કહી નર્મદાને સાદ કરી મહેન્દ્રે છોકરાંઓને ગાડીમાં લઇ જવા આજ્ઞા કરી અને દાસીએ આજ્ઞાનુસાર કર્યું. બન્ધ ગાર્ડનમાં ગાડીઓ અંદર ચાલી શકતી નથી. એ બ્હાર ન્હાના દરવાજા પાસે ઉભી રહે છે, એટલે છોકરાંઓને વિદાય કરી મહેન્દ્ર ત્હેમને દૂર દેખાયાં ત્યાં સુધી જોયા કરતો બેઠો "હું અપરાધી, આ છોકરાંને શો જવાબ આપું? અરે શાન્તિ! મ્હારી વિશુદ્ધ સાત્વિક પ્રિયા! આ મ્હને શું સુઝયું? નમ્રતાની પરાકાષ્ટ ધરાવનાર દેવી! એક અક્ષર પણ ન બોલી. નહિ, નહિ, મ્હેં ઉતાવળીઆએ બોલવા ન દીધી. હવે પસ્તાવો? શું કરૂં તે પણ સુજતું નથી. હવે હું શું મ્હોં લઈ તેડાવું? હવે તું યોગ્ય કે હું યોગ્ય? આ છોકરાંને સંભાળવાને મ્હારી અલાયકાત કે ત્હારી! ઘરમાં જઇશ. આખી રાત્રી બેચેનીમાં કહાડીશ ને પાછી સ્હવાર પડશે; એ કાંઈ મ્હારે સારૂં રોકાશે. મ્હારૂં દુઃખ જાણી કામ કાંઇ પોતાની ગતિ બદલશે? આ મ્હારા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત પણ શું?" મહેન્દ્રના વિચારો ઉભરાયા ને છોકરાંને ગાડીમાં બેસાડવા મોકલ્યાં તે પણ ભુલ્યો. એવામાં અચાનક કોઈએ ત્હેના ખભા ઉપર હાથ મુકયો ને એ ચમકી ઉભો થયો. "કોણ વાસુદેવ! અત્યારે અહીં ક્યાંથી?"

" સ્હેજ ફરતો ફરતો આવી ચ્હડયો પણ ઇન્દુભાઇ આ કાંઇ રીત કહેવાય ? બ્હાર દરવાજા આગળ છોકરાં ત્હમારી વાટ જોતાં ઉભાં છે ને ત્હમે આંહી બેઠા છો. બે ભાઈ બ્હેન કાંઇ શાન્તિ બ્હેનની વાત કરી લ્હડે છે " મહેન્દ્રે એ સાંભળી એક બેભાન માણસની જેમ ચક્ષુ ફેરવી વાસુદેવ સ્હામું જોયું ને એને ખભે હાથ મુકીને બોલ્યો,

" વાસુદેવ ! જરા બ્હાર જઇને છોકરાંને કહેને કે એ ઘેર જાય હું પછી ચાલતો આવીશ. ને તું પાછો અંહી આવજે હં ! મ્હારે વાત કરવી છે. બહુ ઉપકાર થશે. જા જોઇએ ભાઇ " વાસુદેવ પાંચ મિનિટમાં પાછો આવ્યો ને છોકરાંને મોકલ્યાના ખબર કહ્યા. " મ્હે ત્હેમને સમજાવ્યાં ને લ્હડવા ના પાડી, નર્મદા તો મૂઢ જેવી ગાડીમાં બેસી રહી છે. ઘેર જશે ને ભણશે એટલે પાછાં સંપી જશે. પણ ઇન્દુભાઇ ! આ દસ બાર દિવસમાં ત્હમારામાં શો ફેર ? હું તો લક્ષ્મીપુજનને દિવસે આવ્યો હતો પછી આજ મળ્યો. તે દિવસનું ત્હમારૂં તેજ ને કાન્તિ કયાં ગયાં ? ને વળી પંદર દિવસમાં પંદર વર્ષ મ્હોટા થયા લાગો છો ? કેમ શાન્તિ બ્હેન સાથે નથી આવ્યાં શું ? અજાણ્યા વાસુદેવે વાત ઉપરથી પુછ્યું. એને પંદરેક દિવસ કંઇક કામ સારૂં બ્હારગામ જવું પડયું હતું તેથી શાન્તિદાને મંદવાડને લીધે લાનોલી જવું પડયું એવી ગામમાં ચાલતી ખોટી ગપથી પણ તે અજાણ્યો હતો.

" પ્રભુને ખબર કેમ હશે ? વાસુદેવ ! ત્હને શો જવાબ આપું ? " મહેન્દ્રે ગુંચવાતા શોચીત સ્વરે કહ્યું.

" શું કંઈ માઠો બનાવ બન્યો છે ?" કંઇ સમજ ન પડ્વાથી વાસુદેવે ગભરાતાં પ્રશ્ન કર્યો.

" આ જગતમાં જે ખરાબમાં ખરાબ દુ:ખ હોય તે મ્હારે માથે પડયું છે. ને મ્હારૂં દુ:ખ અસહ્ય થવા માંડયું છે. " દુ:ખી મહેન્દ્રે દીલગીરીની લાગણીથી ધ્રૂજતાં કહ્યું. વાસુદેવે એનો હાથ પકડી બેન્ચ ઉપર બેસાડી દીધો

ને પોતે છેક સમીપમાં બેઠો. મિત્રે મિત્ર હૃદય ખોલવા સાથે બેઠા ને વાસુદેવે ફરી પુછ્યું.

"પણ ઇન્દુભાઇ ? શું બન્યું તે મ્હને ચોખ્ખું કહો ને ? મ્હને તો કાંઇ ખબર નથી પડતી."

"વાસુદેવ ! શાન્તિનું ત્હારા ઉપર એક સગા ભાઇ જેટલું હેત હતું. ને તું મ્હારો તો બાલમિત્ર છે તો હવે ત્હારી પાસે સર્વ ભેદ ખુલ્લો કરવામાં કાંઇ વાંધો નથી. મ્હારા વ્હાલા ભાઇ ! મ્હારી એક અત્યંત ભૂલને લીધે એ નિર્દોષ દેવી મ્હારાથી સદાની છુટી પડી છે." વાસુદેવ નીચી દષ્ટિ રાખીને સાંભળ્યા કરતો હતો. હજી પણ ખરી બીના એના ધ્યાનમાં આવતી નહોતી. જવાબ દેવાને ન સુજવાથી એ ચુપજ બેસી રહ્યો અને મહેન્દ્રે આગળ ચલવ્યું. "ડાક્ટર ! મ્હેં એને વગર વિચારે તજી દીધી છે ને અત્યારે એ દુઃખી અબળા કોણ જાણે કેટલી દુઃખી થતી, એક એકાન્ત સ્થાનમાં પડી હશે."

"શું શાન્તિ બ્હેનનો ત્યાગ કર્યો ? ઈન્દુભાઈ, ત્હમે આ શો ગરબડ ગોટાળો કરો છો મ્હારા તો કાંઇ ધ્યાનમાં નથી આવતું. જરા ખુલાસાથી વિગતવાર હકીકત કહોને ?"

બિચારો વાસુદેવ તો ગુંચવાઇજ ગયો. મહેન્દ્રના મગજને કાંઇ અસર તો થઈ નહિ હોય ? એવો ઘણોક વિચાર ત્હેના મનમાંથી પસાર થયો. પણ તે બીજીજ પળે મહેન્દ્રના બોલવા ઉપરથી નાસી ગયો. મહેન્દ્રે સર્વ હકીકત પ્હેલેથી માંડીને કહી ને વાસુદેવને બરોબર સમજણ પાડી. "વાસુદેવ ? હવે હું શું કરૂં ? કાંઇક તો ઉપાય બતાવ્ય ?"

"કરવાનું કરી નાંખી હવે મ્હારી સલાહ લેવા આવો છો તે હવે શું સલાહ આપું ?" વાસુદેવે જરા ચ્હીડાઇને જવાબ દીધો.

"વાસુદેવ ! વાસુદેવ ! મ્હારા વ્હાલાભાઇ ! તું પણ ક્રૂર થાય છે ? નસીબ દેવી રૂઠી, મ્હારી શાન્તિ રૂઠી ને તું પણ સાથે રૂઠે છે ?" મહેન્દ્રે દયાજનક સ્વરે કહ્યું. "એ વિશુદ્ધ દેવી ત્હમારા પર રૂઠી એવું ત્હમે કેમ

કહી શકો ! એનું નામ પણ કેમ લેવાય" વાસુદેવનો કોપ હજી ઉતર્યો નહોતો તેથી એણે ઠપકોજ દીધા કર્યો.

"શું એ દેવીનું નામ લેવાને પણ હું યોગ્ય નહિ ! ઓ વાસુદેવ ? ગમે તેવાં પ્રાણી પણ પ્રભુનું નામ લઈ શકે છે તો આ પૂજનીય દેવીનું હું નામ પણ ન લઉં ?" બેભાન મહેન્દ્ર વાસુદેવના કહેવાનો પુરેપુરો અર્થ સમજ્યા વિના બડબડવા માંડયો. વાસુદેવને હવે ત્હેની આવી સ્થીતિ જોઇ દયા આવી. ત્હેણે હાથ પકડી પોતાના મિત્રને ઉઠાડયો અને એક મેદાને દોરે તેમ દોરી બંધ ઉપર ઉતરવાના પગથીયાં ભણી લઇ ગયો. "ઇન્દુભાઇ ! આ ઠંડા પવિત્ર વહેતા જળથી ત્હમારૂં મ્હોં ધુઓ ને જરા માથે પાણી નાંખી સ્વસ્થ થાઓ. મ્હારે ત્હમને એક બે વાત પુછવી છે. વાસુદેવે પગથીયાં ઉતરતાં મહેન્દ્રને કહ્યું. બન્ને મિત્રો પાણીની પાસનું પગથીયું આવતાં અટકયા અને મહેન્દ્રે ડાકટરની આજ્ઞાનુસાર કર્યું. એનું ભમતું મગજ જરા શાન્ત થયું.ફરીને બન્ને મિત્રો પાછા જે સ્થળેથી ઉઠયા હતા ત્યાં જઇ બેઠા અને થોડીવાર બન્ને ચુપ રહ્યા. "ઇન્દુભાઇ ! હવે મન સ્થસ્થ થયું ? જો પાછા અસલ સ્થીતિએ ન જાઓ તો હું વાત કરૂં. નહિતો ત્હમે કહો ત્યાં સુધી હું ત્હમારી પાસે આમને આમ બેસી રહેવા તૈયાર છું" સ્નેહાળ મિત્રે પુછયું. પોતાનો ડાકટરી ધંધો થોડા સમય સારૂ રઝળતો મુકી આ પરોપકારી આત્મા અત્યારે અહીંજ બેઠો.

"હા ! હવે હું સ્વસ્થ થયો છું ત્હારે જે પુછવું હોય તે પુછ" મહેન્દ્રે ઉતર દીધો.

"વારૂ ભાઈ ? શાન્તિ બ્હેને જે કંઇ કાર્ય કર્યું તે તો ત્હમે કાંઇજ જાણતા નહોતા ખરૂં ને !

"નહિસ્તો !"

"ત્હમે એ કંગાળ રાત્રીના સાત આઠ કલાક ત્યાર પછી સાથે રહ્યાં ખરૂં ને ?"

"હા"

ત્યારે એટલા વખતમાં ત્હમે એક વખત પણ શાન્તિ બ્હેનને પુછયું

નહિ કે દેવું શા સારૂ કર્યું ને એવડી મ્હોટી રકમની શી જરૂર પડી ? વાસુદેવે તપાસ શરૂ કરી.

" મ્હને એ પ્રશ્ન તો કાંઇ સુઝયોજ નહિ. તેમ એણે પણ કાંઇ કહ્યું નહિ." મહેન્દ્રે જવાબ દીધો.

" એણે કહ્યું નહી કે ત્હમે એને કહેવા વખત ન આપ્યો ? ત્હમારા બોલવા ઉપરથી તો હું એમ સમજ્યો કે એ બીચારાં સારૂં ત્હમે પ્રસંગ આવવાજ ન દીધો."

" હા ! હા ! એમજ થયું એણે બે ત્રણ વાર કહ્યું કે " ત્હમે મ્હારૂં લગાર તો સાંભળો, પણ મ્હેં નિર્દયે તે તરફ લક્ષજ ન દીધું. અહા એ તો એની નમ્રતાની હદજ ?"

" એનામાં હદ વિનાની નમ્રતા એટલુંજ નહિ પણ એ આમાં નમ્રતાનાં દેવીજ ગણાય. વારૂ એમાં ત્હમે ગુનેહગાર પુરવાર થયા. હવે બીજું, શાન્તિ બ્હેને પોતાનો કાંઈ બચાવ કર્યો કે નહિ !" " જરા પણ નહિ, જો ત્હેણે તેમ કર્યું હત તો સર્વ હકીકત કદાચ સાંભળત, પણ એ ઘણી ઉશ્કેરાઇ ગઇ હતી." મનુષ્ય સ્વભાવ પ્રમાણે મહેન્દ્રે પોતાનો બચાવ કર્યો. " એણે તો કાગળનું સાંભળતાં તરતજ હા પાડી કે એ બાબતમાં પોતે ગુનેહગાર છે." " ત્યારે શું જુદું બોલે ? એણે દેવું કર્યું છે એમ કબુલ્યુ તેથી કાંઇ એ ભુલ છે એમ ના ઠર્યું. નિર્દોષ મનુષ્યો કદી પોતાનો બચાવ કરતાં નથી, એ પંથ તો ગુનેહગારજ ગ્રહણ કરે છે." વાસુદેવે જરા ટીકા કરતાં કહ્યું. મહેન્દ્ર શરમાયો. પોતાના ઉપર કટાક્ષ થતું સમજ્યો પરંતુ સત્ય હતું એટલે ચુપજ રહ્યો. " ઠીક ! ત્હમારી બીજી ભુલ પણ સાબીત થઇ. હવે ત્રીજો પ્રશ્ન. ત્યાગની વાત ત્હેણે કરી કે ત્હમે ! ત્હમારાથી દૂર થવું ત્હેણે ઇચ્છયું કે ત્હમે !" ડાકટર સાહેબ વકીલ બન્યા ને ઉલટપાલટ તપાસ ચલાવી. " મ્હેં માગણી કરી અને પડતે બોલે તે ત્હેણે ઉચકી. એના મનની સ્થીતિ તે વખતે બહુ દુઃખિત હતી, અને મ્હારો તિરસ્કાર તે લાચાર સાંખી ન શકવાથી ત્હેણે કબુલ કર્યું." મહેન્દ્રે સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો.

"આટલું સહે ને પછી લોહી ન ઉકળે તો નવાઈ! દુ:ખી અથવા રોષિત થાય એ સ્વભાવિકજ છે." વાસુદેવ તો ન્યાયીપણેજ કામ કરતો એટલે એણે વાજબી કહ્યું. "હવે બધી રીતે જોતાં ત્હમારા દુ:ખને માટે ત્હમે પોતેજ ઠપકા યોગ્ય છો. ૯૦ ટકા ત્હમારી ભુલ ને ૧૦ ટકા એની ભુલ. જો ત્હમારી ક્રૂર વર્તણુંક છતાં એ એક કલાક રોકાયાં હત તો આ માઠું પરીણામ ન આવત પણ એમનાં બીચારાંની હિમ્મતનો પણ અંત હોયને? મ્હારૂં તો એવું માનવું છે કે નિર્દોષ માણસને ખોટા અપવાદ મૃત્યુના દુત બરોબર છે. ઘણા જનો એમાં પ્રાણ પણ આપે છે. ને તેવું કરાવનાર આપણે મનુષ્યો એક બીજાંજ છીએ. વળી બધી રીતે જોતાં મ્હને સ્ત્રીઓ પુરૂષો કરતાં વધારે યોગ્ય લાગે છે તે આપણા હજારો ગુનાહ ક્ષમા કરતી હશે ને આપણે તો ત્હેનો એક જરા જેટલો પણ ગુનોહ થાય કે શિક્ષાનીજ વાત કરીએ. હું કાંઈ પરણ્યો નથી પણ જાનમાં તો ગયો છું ને મ્હારા અનુભવમાં તો એવું આવેલ છે કે પુરૂષો ઉતાવળા, ખોટા, ન્યાયી અને કડકજ હોય છે. ને સ્ત્રીઓ શાંત, સહનશીલ, ધૈર્ય રાખનારી ને ક્ષમાશીલ રહે છે. એ તો પ્રભુના ઘરથી નિયમીત છે કે સ્ત્રીઓ મૃદુ તેથી દરેક મૃદુતાજ ત્હેમને પસંદ પરન્તુ પુરૂષોના મીજાજને કડક સ્વભાવથી તો હાથ જોડયા. ભાઇ! વધારે પડતું બોલ્યો લાગું તો માફ કરશો હો! પણ અત્યારે પ્રસંગ નીકળ્યો એટલે કહું છું" વાસુદેવે પોતાના લાંબા ભાષણની સમાપ્તિ કરતાં કહ્યું.

"નહિ! નહિ! મ્હને લેશ માત્ર પણ ખોટું નથી, લાગ્યું, ઉલટું મ્હારૂં બળતું મન આજ જરા સ્વસ્થ થયું છે. ભાઈ! તું તો બહુ અનુભવી ને સમજુ છે ને ત્હારી ખરી મદદ મ્હને મળી, પ્રભુ ગમે ત્યાંથી સૌનું પુરૂં કરે છે."

પોતે મહેન્દ્રના મનને કંઈક સ્વસ્થ કરી શકયો જાણી વાસુદેવને ખુશી થઈ. પોતાની પુજ્ય દેવીના આ પુજ્ય દેવનો પોતે પણ પુજારી થયો. અને દેવીની ખોટ પુરી. થોડીવાર વિચારમાં રહી તે પાછો સાવધ થયો અને મહેન્દ્રને કહ્યું "ચાલો ભાઇ ઘર તરફ જઇશું?"

"વાસુદેવ ! મ્હારે ત્હને એક વિનંતી કરવી છે. કેમ બોલાય એમ થાય છે પણ કહે તો કહું.

"કહોને" વાસુદેવે રજા આપી,

"હજી આપણે શું કરવું તે કાંઇ નક્કી થયું નથી. વળી હાલ ઘરમાં હું ઘેલા જેવો રહું છું. જ્યાં જાઉં ત્યાં શાન્તિની વિશુદ્ધ પ્રતિમા મ્હારી સ્હામે આવીને ખડી થાય છે ને મ્હને એથી અત્યંત દુઃખ થાય છે તો થોડા દિવસ તું મ્હારી સંગાથે આવીને નહિં રહે ! મને હજી તો શો ઉપાય લેવો, આનું કેવું પ્રાયશ્ચિત કરવું તે પણ સમજાતું નથી. ત્હારી સલાહને વાતો મ્હને તે શીખવશે. એટલો ઉપકાર નહિં કરે ?" મહેન્દ્રે ઘણી નમ્રતાથી રાંક સ્વરે પુછ્યું.

"એમાં એમ વિવેકની શી જરૂર છે ! હું બહુ ખુશીથી રહીશ." મિત્રે ઉત્તર દીધો ને ત્હેનાથી મહેન્દ્ર ઉપર બહુ અસર થઇ. ત્હેણે પોતાના બે હાથથી મિત્રના હાથ ઝાલ્યા ને અશ્રુપૂર્ણ ચક્ષુ સાથે "ઘણો ઉપકાર થયો" એટલુંજ કહ્યું. આટલી બધી વાતમાં સુર્યાસ્ત તો કયારનો પણ થઇ ગયો હતો ને ત્હેને બદલે ચન્દ્ર પૂર્ણ ખીલીને આકાશમાં આવી ઉભો હતો. જગતજનના આનંદ સારૂ પોતાનાં કીરણો ચારે બાજુ પ્રકાશાવતો હતો અને થોડા વખત સારૂ પોતે પણ સૂર્યને હઠાવી દુર કહાડયો એમ મલકાતો હતો. જે ઠેકાણે જળ સુનેરી હતું ત્યાં રંગ બદલાયો હતો, અને રૂપેરી ચાંદની આખી નદીમાં પ્રસરી હતી, બાગ લગભગ ખાલી થઇ ગયો હતો અને આસપાસ પણ બધે શાંતિ દેવીએજ રાજ્ય કરી લીધું હતું. વાસુદેવે મહેન્દ્રને ચન્દ્ર દેખાડયો અને કહ્યું "ભાઇ, આનું દષ્ટાન્ત લઇ ધીરજ રાખતાં શીખ. જો પ્રભુ દયાળુ છે એમ ત્હારી માન્યતા છે તો તે સારૂ કરશે એમજ વિશ્વાસ રાખ્ય. અમાસને દીવસે કોઇને એવી આશા હોયકે પૂર્ણીમાને દીને ચન્દ્ર આવો અપૂર્વ પ્રકાશ દેશે ? સહુને દુઃખ જાય છે ને સુખ આવે છે. વળી આપણાં બૈરાંઓની માન્યતા પ્રમાણે આ એક શુકન પણ ગણાય. સહુ સારૂં થશે. ધૈર્ય રાખ્ય" કહી મિત્રને હિમ્મત આપતો વાસુદેવ મિત્રને આગળ કરી ચાલ્યો ને બન્નેએ કેમ્પ તરફ રસ્તો લીધો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મનની શાંતિ.

And the whole earth would henceforth be,
A wider prison unto me.

BYRON.

બપોરના ત્રણ વાગ્યાનો વખત હતો. કાર્તિક મહિનો હતો છતાં જરા જરા તાપ લાગતો હતો અને સૂર્ય પણ ખુબ પ્રકાશી હવે જરા નમવા મંડયો હતો એ વખતે વાંચનારનું લક્ષ લાનોલી ભણી દોરવવું પડશે. લાનોલી પૂનાથી ચાળીસેક માઇલ દૂર છે. એ જગા સિંહાદ્રી પર્વતના ગંજના એક મ્હોટા પર્વત ઉપર આવેલ છે. મુંબાઇથી પુના જતાં એ ગામ રસ્તામાં આવે છે. ને મ્હોટા મ્હોટા પર્વતનું ચ્હડાણ, ત્હેમાં ગુફાઓ કરી રેલવે સારૂ કહાડેલા રસ્તા, ઉંડી ખીણો ને ઉંચા પર્વતો સર્વ ખુબી જોવાનો આનંદ મુંબાઇ તરફથી આવતાં આવે છે. લાનોલી હવા ખાવાના સ્થળ તરીકે બહુ વખણાયેલ છે. ને ત્યાં ઘણા ક્ષયના દરદીઓ સાજા પણ થાય છે એમ માન્યતા છે. દિવસે દિવસે એ ગામ મ્હોટું થતું જાય છે. મુંબાઇના ઘણા શેઠીયાઓના બંગલા ત્યાં છે ને હજી થતા જાય છે. માત્ર માંદા જનોજ ત્યાં આવતા નથી પરન્તુ હજારો શોખીન સ્હેલાણીઓ હવા ખાવા નિમિત્તે ત્યાં ઉતરી પડે છે. પણ એ સર્વ વસ્તી ઉનાળાના ચારેક મહિનાજ પુષ્કળ રહે છે, બાકી તો ત્યાં ગામમાં કાયમવાસ કરનાર ઘણાંજ જુજ જનો છે. માળીઓ બંગલા સાચવે અને રહે. સાત આઠ મહિના ત્યાં ખરો એકાન્ત રહે છે. બંગલાઓ જુદી જુદી દિશાઓમાં પથરાએલા છે. પણ જેનું આપણે કામ છે તે બંગલો લાનોલીથી પુના તરફ જવાની મ્હોટી સડક ઉપર આવેલ હતો. એ એક ન્હાની ટેકરીપર ઉંચાણમાં આવેલ હતો, અને ત્યાંથી આસપાસનો દેખાવ તેમજ રેલવેની સડક બહુ

સારી રીતે જણાતી. બંગલો ન્હાનો બહુ હતો પણ એની એક બાજુ બહુજ મ્હોટો સુંદર ઓટલો હતો, ને તેથી બંગલાની શોભા વધતી હતી. બગીચો પણ ઘણો ન્હાનો ને સ્વચ્છ હતો. ઉપર જણાવેલા બપોરના સમયે શાન્તિદા એકલી એ ઓટલા ઉપર એક ખુણે જાજમ પાથરી બેઠી હતી, અને એનાથી બહુ દૂર બક્ષીજી બીજા ખુણામાં એક સાદડી પાથરી સ્હામે પોતાનો ચોપડો તથા પેટી મુકી બેઠા બેઠા કંઈક લખતા હતા. શાન્તિદાને લાનોલી આવે પંદર વીસ દિવસ થઇ ગયા હતા. પ્હેલે દહાડે સવારે નવ વાગે જ્યારે શાન્તિદા પુનેથી આવી ત્યારે બિચારા ઘરડા બક્ષીજી તો ઉંઘમાં હતા. પ્રથમ તો એમણે શાન્તિદાને ઓળખીજ નહિ પછી માન્યું નહિ અને છેવટે બધું સમજ્યા પછી કંઇક ભાનમાં આવ્યા. આ બંગલો શાન્તિદાને પિતા તરફથી વારસામાં મળ્યો હતો. તેમજ બક્ષીજી પણ પીયરનાજ નોકર હતા એટલે જેના હાથમાં રહી મ્હોટી થયેલી ત્હેની લજ્જા કે ભીતિ કેવી ? શાન્તિદાએ સર્વ હકીકત પોતાના વૃદ્ધ નિમકહલાલ નોકરને કહી હતી. બક્ષીજીએ એને બહુ ધૈર્ય આપ્યું હતું, અને હજી પણ કાયમ કાંઇકિ બોધ આપ્યા કરતા હતા. શાન્તિદાને હવે ધીરે ધીરે શાન્તિ પ્રાપ્ત થવા લાગી હતી. અને એનું ચિત્ત સ્વસ્થ પણ થયું હતું. એ અત્યારે બહુ ઉંડા વિચારમાં ડુબેલી હતી. " શું પ્રભુએ પણ માણસનાં મન બનાવ્યાં છે ! મ્હેં ઘણા વખત ઉપર એક ઇંગ્રેજી કાવ્યમાં વાંચ્યું હતું કે એક નિર્દોષ માણસને પણ જો લાંબા વખત સુધી બંધીખાનામાં કેદ કરી રાખે તો એ માણસને એ બંધીખાનું પણ પ્રિય થઇ જાય છે અને ત્યાં રહેવાની ટેવને લીધે એ છોડવું ગમતું નથી. ત્યાંના ઉંદર અને જીવડાં પણ ત્હેને પરીચીત થાય છે. પ્રથમ દુઃખ પડે ત્યારે એમ થાય કે કેમ સહેવાશે ! મરી જઇશું ! પરન્તુ એની મેળેજ સર્વ ચાલે છે ને માણસનું મન સંતોષ ગ્રહણ કરે છે. પ્હેલે દિવસે હુંજ જ્યારે અહીં આવી ત્યારે મ્હને કેવી લાગણી થતી ! આ બગીચા પુષ્પ, પંખી, સૂર્ય, વાદળાં, વાયુ, ચન્દ્ર, તારા અને પ્રભુની સવ કુદરત ઉપર મ્હને કેવો કોપ થતો ! મ્હને એમ થતું કે

મ્હારા મનની આવી લાગણીમાં પણ એ બધાં કેમ એવાંને એવાં રહ્યાં, એક લેશ પણ કશું કેમ ફેરવાતું નથી ! એ સર્વની સ્હામું જોતાં મ્હને તિરસ્કાર છુટતો, પરન્તુ ધીરે ધીરે મ્હને આ એકાન્તવાસની ટેવ પડી, થોડી થોડી પ્રભુની પીછાન થવા માંડી એટલે સર્વ વસ્તુ પ્રિય લાગવા માંડી ને કુદરતની બધી વસ્તુઓ તરફ મેં મ્હારી વૃત્તિ ખેંચી, ત્હેમાંથી શાન્તિ લેવા માંડી. ખરેખર પ્રભુની કાંઇક અજબ લીલા છે ! ક્યાં હું ને ક્યાં મ્હારૂં કુટુંબ ! તેઓ સર્વ કંઈક કરતા હશે, હું અંહી કાંઈક કરૂંછું ! એ કહેવત ખરી છે કે પડયું દુઃખ બધું સહેવાય છે. મરનાર મરી જાય, તજનાર તજી જાય, થનાર થઈ જાય, પરંતુ "સહન એ પણ આપદ થાય છે" મરનારની પછવાડે મરાતું નથી, નિર્મિત વ્યર્થ થાતું નથી, ને સહુ લોક બનેલ ભુલી જઇ ગત વિસારે પાડી પાછાં પોતાનાં નિયમીત ક્રમે ચાલે છે. હજી મ્હારૂં પણ શું થશે તે કાંઇ ખબર છે ! પ્રભુએ કોણ જાણે શું ધાર્યું હશે. "ધાર્યું ન થાયે કંઈ માનવોનું; રહ્યું પ્રભુ હાથ બધા જીવોનું," આ કડી શાન્તિદાથી જરા મ્હોટેથી ગવાઇ, અને તે સાંભળતાં બક્ષીજીએ શાન્તિદાનું પોતાના તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું. "શાન્તિ બ્હેન ! કાલ ત્હેં કહ્યું હતું કે પુને શાસ્ત્રીજીને કાગળ લખી એમને હમણાં બે ત્રણ મહીના અહીં આવવા બંદોબસ્ત કરવો તે પ્રમાણે મ્હેં કાગળ લખ્યો છે. ઘણે ભાગે તેઓ હાજ લખશે. ત્હારા બાપના જુના સંબંધી છે તે ત્હારે ખાતર શું ન કરે ?" કહી બક્ષીજીએ કાગળ વાંચવા આપવા લાંબો હાથ કર્યો અને વૃદ્ધ નોકરને બહુ ઉઠબેસ ન કરવી પડે એવી દયાથી શાન્તિદા ઝડપથી ઉઠી, ને ત્હેમના હાથમાંથી કાગળ લીધો. વાંચ્યો અને અનુમોદન આપી બીડવાને આપ્યો. અને પાછી તે પોતાને સ્થાને જઇ બેઠી ને પાસે પડેલું પુસ્તક હાથમાં લીધું, સદાની આનંદી શાન્તિદાના મ્હોં ઉપર હવે ગંભીરતાની ઉંડી છાપ પડી હતી. પરન્તુ ત્હેની આંખોમાંથી નીકળતું હૃદય પ્રલ્હાદક તેજ હજી ઓછું થયું ન્હોતું. વિચારોને લીધે વૃત્તિ વાંચવામાં ન ચ્હોટી શકવાથી ત્હેણે તે બંધ કરી ધીરે મધુર સ્વરે ગાવા માંડયું.

રાગ ખમાચ–પદ.

મુજ ખરા દુઃખોમાં એક ઇશ તું શાન્તિ દેનારો,
શાન્તિ દેનારો હરિ! કષ્ટો હરી લેનારો--મુજ.

× × × ×

યુવતિના મનમાં ખરેખરો ભકિતભાવ પ્રકટયો અને પોતાની ભકિત ને વિશુદ્ધતાથી પ્રભુને પણ અનુભવવા લાગી.

વિધ વિધ કષ્ટ સહ્યું છે મ્હેં ને હજી બહુ સ્હવાનું રે,
માત્ર આપની આશા મનમાં રાખી રહેવાનું—મુજ.

× × × ×

કડી પુરી થતાં શાન્તિદાનું મન ભરાયું અને રોવું આવવાની બ્હીક લાગવાથી મન ઘણુંજ કઠણ કરી પ્રભુને સ્મરી ફરી શરૂ કર્યું.

નામે હું કહેવાઇ ત્હમારી હવે નહિં છોડોરે
દુઃખથી દીન બની છું દેવા! કર નવ તરછોડો—મુજ

× × × ×

"જેની અહીં કહેવાઇ ત્હેણે તો એકવાર તરછોડી પણ પ્રભુ તું તો નહિજ છોડે. દુઃખ તો કાંઇ કહી ન શકું એટલું છે પણ શું કરૂં? સહન થશે તેટલું કરીશ" બોલતાં તે ભાગ્યહીન સ્ત્રી રડી પડી, અને ગાવાનું બંધ રહ્યું એટલામાં પુના તરફથી આવતી ટ્રેને ત્હેને વિચારમાંથી જગાડી. ટ્રેન ધમધોકાર ફુંફારા મારતી ત્યાંથી પસાર થઇ, અને શાન્તિદાના વિચાર પણ ઘસડતી ગઇ. "શું મ્હારૂં કોઇ આમાં આવ્યું કે મ્હને આજે આ ટ્રેન જોઇ આટલો બધો હર્ષ થયો! મ્હારૂં છે કોણ કે આવે? હવે તો પ્રભુ એકલો મ્હારો. મ્હારાં વ્હાલાં છોકરાંને મ્હારાં કહેવાનો પણ હક ગયો" આમ વિચારમાં ને વિચારમાં એનો અરધો કલાક પણ કયાં ચાલી ગયો તે પણ ખબર ન પડી, અને ત્હેમાંથી જાગૃત થતાં મન સાવધ કરી ગાનમાંથી રહી ગયેલી એક કડી ત્હેણે જરા વધારે મ્હોટા સ્વરથી ગાવા માંડી.

મ્હારે તો દુઃખ કાંઈ નવીન નથી, સર્વે સહેવાશે.
પણ તુજ જનનો પરાભવે હરી ! થાતો કહેવાશે—મુજ.

× × × ×

ગાનનો છેલ્લો શબ્દ હજી તો પુરો કરી રહી ત્યાં એણે પછાડીથી કોઇને પોતાના નામથી હાંક દેતાં સાંભળ્યું અને ઉતરમાં એણે પાછાં ફરતાં કાન્તાને પોતાની છેક સમીપમાં ઉભેલી જોઇ.

“ કાન્તા તું અહીં કયાંથી ?” અચાનક આવેલી સખીને જોઇ શાન્તિદા ચમકી. “ કાલે રવીવાર છે એટલે આશ્રમમાં શિખવવાનું ન હોવાથી હું રજા લઇને ત્હને મળવા, આશ્વાસન આપવા અહીં આવી. ” કાન્તાએ હેતથી કહ્યું.

“ મ્હારે હવે કોના આશ્વાસનની જરૂર છે, પ્રભુ જેવા બળવાન તાતની પુત્રીને બીજું કોનું આશ્વાસન જોઇએ. એજ મ્હારો આશ્વાસન રૂપ. ” દુઃખી યુવતીએ અંતરની ખરા દુઃખીઃ લાગણીથી કહ્યું. પરંતુ ત્હેં જાણ્યું કેમ કે હું અહીં છું ? ”

કાન્તાને શાન્તિદાના બોલથી ઘણું દુઃખ થયું, પણ એ બળવાન વિધવાએ છુપાવ્યું અને શાન્તિદા પાસેજ જાજમ ઉપર જઈ બેઠી.

“ શાન્તિ ! મ્હને ત્હારે ઘેરથી ખબર મળ્યા, ત્હારા ગયા પછી સ્હવારમાં છ વાગે વ્હેલી હું ચન્દુમામાનો પત્ર લઇ ત્યાં ગઇ, અને જતાંજ સર્વ સમાચારથી હું માહિત થઇ. તે વખતની મ્હારી લાગણી અથવા દુઃખ હું વર્ણવી શકું તેમ નથી. પરન્તુ મ્હારી વ્હાલી બ્હેન ! હું કાંઈ ત્હારે સારૂ કરી શકી નહિ. ને બીજે દિવસે મ્હારે નોકરી પર દાખલ થવું પડયું. ”

“ પણ કાન્તા ! ચન્દુકાકાએ શો કાગળ લખી આપ્યો ? એ આખી રાત ગઇ પણ મ્હારી કાંઇ ભાળ ન મળી ને તું આવી શકી નહિ. ” એ દુઃખી રાત સંભારી ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં શાન્તિદાએ કહ્યું “ ને–ને–પછી–એમને બધી ખબર પડી ? ” અચકાતાં અચકાતાં પત્નીએ પતિ સંબંધી સ્વાલ પુછ્યો.

" શાન્તિ ! એક કલાકને સારૂ ત્હમને બન્નેને પસ્તાવો રહ્યો. મ્હારૂં આવવું જો વ્હેલું થયું હોત તો આ કાંઇ બનતજ નહિ. કારણ કે ચન્દુકાકાએ મહેન્દ્રભાઇ પર બહુ જ સારી–ત્હારી સર્વ નિર્દોષતા પુરવાર કરનાર ચીઠ્ઠી લખી હતી." ત્યાગ પછી પતિનું નામ આજે અન્ય મુખેથી પ્હેલુંજ સાંભળતાં શાન્તિદાના ફીક્કા પડેલા મ્હોં પર લાલાશ ઝળકી. કાન્તાએ તો બોલવું ચાલુજ રાખ્યું. " પણ બન્ને ઉતાવળીયાંએ ઉતાવળ કરી આગળ પાછળનો કશો વિચાર કર્યા વિના આવું પગલું ભર્યું." સદાની ધીરી કાન્તાએ ધીરોજ ઠપકો આપ્યો.

" કાન્તા ! તું જાણુતી નથી, હું ઉતાવળી થઇ નથી, મ્હારો કાંઇ દોષ નથી. મ્હેં કેવું કેવું સાંભળ્યું છે તે ત્હને ખબર છે ! ને પાછું મ્હારૂં કોઇએ જરાએ કયાં સાંભળ્યું ? મ્હને ઘર તજવાની આજ્ઞા કરી ને મ્હેં ત્હેનો અમલ કર્યો." ગરીબ યુવતીએ પોતાનો બચાવ કર્યો.

" શાન્તિ ! બનેલા બનાવમાં તું તદ્દન દોષરહિત છે એમ કેમ કહી શકાય ? ત્હેં ફક્ત થોડીવાર ધૈર્ય રાખ્યું હોત તો સ્હવાર સુધીમાં મહેન્દ્રભાઇ ઠંડા પડત જ. ને વળી હું પણ આવી પહોંચત. પરન્તુ ત્હારી અતિ તીવ્ર લાગણીએ એટલું સહન ન કર્યું. ન્હાનપણથી એક ટુંકારો પણ ન સાંભળેલો ને અચાનક વધારે સાંભળવાનું આવે તેથી ત્હને બહુ લાગે એ હું કબુલ કરૂં છું. પણ દુનિયામાં રહેનારને સહનશક્તિ તો જોઇએજ."

" અરે ! જો સહન થાય એવું બોલાયું હોત તો બધું સ્હેત પણ સાંભળવા આવી હોત તો ખબર પડત શું કહું હું મ્હારૂં હાથે કરીને કેટલું ઉઘાડું પાડું ?"

" મ્હારી વ્હાલી બેન ! હું કાંઈ ત્હને જ દોષિત નથી કહેતી, પરન્તુ આમાં ત્હારી પણ ભુલ થઈ છે ખરી એટલું મ્હારૂં કહેવું છે. શાન્તિ ! બીજું તો કાંઇ નહિ પણ ત્હારે ત્હારાં છોકરાંની તો દયા આણવી હતી ? એ બે બાળકોને સંભારીને તો ત્હારે ઘરમાં થોડીવાર ધૈર્ય રાખી રહેવું હતું ? પરન્તુ ત્હેં તો મહેન્દ્રભાઇના કહેવા પહેલાં ઘરમાંથી જવા વિચાર કર્યો હતો.

કારણકે નર્મદા મ્હને કહેતી હતી કે ત્હેં જોરથી બારણું બંધ કર્યું તેથીજ મહેન્દ્રભાઇ ઉઠયા ને ત્હમે બન્ને નીચે ગયાં."

"કાન્તા! નર્મદા સર્વ પહેલાં બનેલી હકીકત શું જાણે? કાગળ તો એમણે રાત્રે બાર વાગે વાંચ્યો, મ્હને ન કહેવાનું જેટલું કહેવાય તેટલું કહ્યું. હું પડી. મ્હને વાગ્યું અને હું રોતી હતી એની કાંઇ પણ દરકાર કર્યા વિના પોતાના ઓરડામાં ન આવવાની આજ્ઞા આપતાં તેઓ ઉપર ચાલ્યા ગયા. મ્હારૂં તે વખતનું દુઃખ ને સ્થતિ તું શું જાણે? ઘણું રોવાને લીધે હું થોડીવાર ઉંઘી ગઇ ને નર્મદાએ કહેલી હકીકત તો તે પછી બની." શાન્તિદાનાં ચક્ષુ અશ્રુથી ઉભરાવા માડયાં ને તે દુઃખી યુવતીને સર્વ દુઃખ હૈયે ચ્હડયું. "ત્યારે તું ઉપર શા હેતુથી ગઈ હતી?" કાન્તાએ પ્રશ્ન કર્યો.

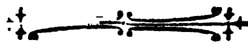
"મ્હારાં એ પુષ્પોને છેલ્લાં આલિંગન દેવા. મ્હારો વિચાર આત્મહત્યા કરવાનો થયો અને—" પરન્તુ કાન્તાએ ત્હેને બોલતાં અટકાવી. "શાન્તિ! શાન્તિ! કેવો હલકો વિચાર! ખરેખર પ્રભુએજ ત્હને બચાવી, એક તો આત્મહત્યા મહાન પાપ છે. અને બીજું ત્હારો દોષ ત્હારા પતિની નજરમાં બહુજ આવત; નિર્દોષ માણસનું વર્તન એવું હોય કે?"

"નિર્દોષને જ બહુ લાગે. દોષિતને શું? ખરૂં હોય ત્હેને શી લાગણી? પરન્તુ હું છેક નિર્દોષ–મ્હારા ઉપર એક નહિ પણ ચાર પાંચ જુદી જુદી જાતના મુકાયલા આરોપથી ઘેલી બની. અરેરે એક તો ન સ્હેવાય તેવો આરોપ મુકયો? મ્હારી તો જીભ પણ એ બોલતાં કપાને જાય. ક્રૂરતાને કાંઇ હદ સુધી હોય ને?" દુઃખીએ ઉશ્કેરાતાં કહ્યું. અને કાન્તાએ ત્હેને શાંત પાડી, "બ્હેન મ્હારી, ધીરી થા, તું જાણે છે કે હવે એ માણસ કેટલું સહી શકે છે? અને એની કેવી દયાજનક સ્થીતિ થઇ છે? પસ્તાવો એજ એમનું પ્રાયશ્ચિત થયું છે, અને સ્હવારથી સાંજ એ ઘેલા જેવા ફરે છે! ઓ તે કંગાળ સ્હવાર! મ્હને તે યાદ કરતાં પણ કમકમાટ છુટે છે.

મ્હારા મામાનો કાગળ વાંચતાંજ તેઓ પવનથી એક જોરથી પડતા વૃક્ષની જેમ પછડાયા અને ચોધાર આંસુએ રોયા. નહિ, નહિ, એ પ્રભાત તો ન સહેવાય એવી પડી. એમના કંઇક સ્વસ્થ થયા પછી કુમાર કુમારી ઉઠયાં અને ત્હારૂં નામ પુકારતાં પિતા પાસે આવ્યાં. પિતા જૂઠું બોલ્યા. ગમે તે વાત જોડી કહાડી ત્હારી ગેરહાજરી જણાવી અને એ નિર્દોષ છોકરાંને સમજાવ્યાં. કુમારી સમજી પરન્તુ કુમારે હઠ લીધી ને ઘણો કંકાસ કર્યો. શાન્તિ મ્હારી વ્હાલી બ્હેન ! છોકરાંની તો જરા દયા આવી હતી ? મ્હેં ત્હને મનમાં કેટલો ઠપકો દીધો. છોકરાં ખાતર તો થોડું થોડું સહેવું હતું ? જગતમાં લોકોને છોકરાં ન હોય તો હજાર રીતે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. ગમે ત્યાંથી ગમે તે લાવી લાડમાં રાખે છે. ને જુદાં પડવા નથી દેતાં, તે ત્હેં હાથે કરી ત્હેમને તરછોડયાં ને રોતાં મુકયાં ? કાન્તાએ ઠપકો શરૂ રાખ્યો.

“ કાન્તા ! કાન્તા ! તું મ્હને દુઃખી કરવા આવી છે કે આશ્વાસન આપવા ? દુઃખીની સાથે વર્તવાની આ રીત કે ! અરે મ્હારા મનને ત્હેં કેટલું સંભળાવ્યું છે ! હું આ સર્વ સ્હેતાં શીખી છું ત્હેને તું ભુલાવા માંગે છે. ખરી હકીકત તપાસ ને પછી મ્હને ઠપકો આપ. હું મ્હારા છોકરાંને ઉછેરવા યોગ્ય નથી, મ્હારો નીચ આત્મા એ ઉચ્ચ વિશુદ્ધ આત્માઓને તાબામાં રાખવા યોગ્ય નથી. એવું મ્હને કહેવામાં આવ્યું ત્યારેજ મ્હેં છોડવાનો વિચાર કર્યો. અરે ! નહિ તો મ્હારાં બાળ મ્હને કાંઇ ઓછાં વ્હાલાં છે શું ? પરન્તુ મ્હારે સર્વ સહેવાનો વખત આવ્યો છે. ને પ્રભુએ પણ મ્હને તે શક્તિ આપી છે. હું અહીં શાન્તિથી રહું છું. મ્હારૂં જીવન અહીંજ પુરૂં થશે અને તે હવે એક પ્રસિદ્ધિ પામેલ શુદ્ધ દેવની સંગતને યોગ્ય નહિ રહે. મ્હારાં સર્વ કુટુંબીને હું સ્હવાર સાંજ રાત એકે વખત ભુલતી નથી. સર્વેનું કુશળ અને કલ્યાણ યાચું છું ને દૂર બેઠી છોકરાંઓને આશીષ આપું છું. મરેલી માતાને છોકરાં વિસારે છે ને ! તેમ મ્હને પણ વિસારશે. જગતમાં કોઇ વિના અટકતું નથી ” અત્યંત ગભરાયલું મન જરા કઠણ

કરતાં શાન્તિદાએ જવાબ દીધો. " મ્હારી દશા પ્રભુને ઘેરથી આવીજ નિર્મિત થઇ, એટલે ઉપાય પણ શો ! જે ન બની શકે એવું હોય તો સ્હેવુંજ શકે. ન્હાનપણમાં ભણતાં ત્યારે આપણે શીખ્યાં હતાંજને કે ' What cannot be cured, must be endured. ' ત્હારૂં તું સહે છે, મ્હારૂં હું સહું છું. ને એ સર્વેનું એ સહેશે " બ્હારથી હિંમત રાખી બોલતાં અંદરથી મન ભરાયું ને ફરી છોકરાં સાંભરતાં તે દુ:ખી યુવતી એક થાંભલાપર માથું મૂકી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી. કાન્તાએ એને વાંસે હાથ ફેરવવા માંડયો, અને શાન્ત થવા શીખામણ આપી. શાન્તિદાના રૂદને બક્ષીજીનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને "હં હં શાન્તિ બ્હેન ગાંડી થઇ કે" બોલતા પાસે આવ્યા ને કહ્યું " છાની રહે બાપુ ! હું પાણી લઈ આવું તું મ્હોં ધોઇ નાંખ્ય " કરી માંહીથી એક પ્યાલામાં પાણી લઇ આવી શાન્તિદાના હાથમાં આપ્યું. શાન્તિદા મ્હોં ધોતી હતી તેવામાં એણે દૂરથી ટપાલવાળાને આવતાં જોયો; લાનોલી આવ્યા પછી ઘરમાં એ આજ પ્હેલોજ આવ્યો હતો એટલે એને જોઈ અજાયબી થઇ, પરન્તુ ભુલથી આવ્યો હશે ધારી મનમાંથી કહાડી નાંખ્યું. ટપાલવાળો તો ધીરેધીરે સમીપ આવવા માંડયો, અને એણે પોતાની કોથળીમાંથી એક સુંદર કવર હાથમાં લઇ સરનામું વાંચતાં પ્રશ્ન કર્યો કે " મિસિસ શાન્તિદા ત્હમારૂં નામ કે ? " શાન્તિદાએ ઝડપમાં હા કહેતાં કાગળ એના હાથમાંથી ઝુંટાવ્યો અને શરનામાપરના અક્ષર જોતાંજ તે ઉજળી પુણી જેવી થઇ ગઇ. ને આશ્ચર્યનાં ખુલ્લાં ચિન્હો એનાં મ્હોંપર પ્રકટયાં, અને " કોનો કાગળ છે " એમ કાન્તાના પ્રશ્નના "પુનેથી" આટલોજ માત્ર ઉત્તર દેતાં તે જાજમપર જોરથી બેસી ગઇ.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પ્રભુ-પરાયણ.

It is thou, God, that givest, it is I who receive,
In thy will is my power to believe.

BROWNING.

ગયા પ્રકરણમાં બનેલા બનાવને ૭ સાત દિવસ થઇ ગયા હતા, સ્હવારનો દશ વાગ્યાનો વખત હતો, ઋતુ બદલાઇને જરા વાદળાં થઇને ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો, અને સુંદર લાનોલીની શોભા વધારતો. સૂર્ય નારાયણે દર્શન દીધાં નહોતાં, અને ઠંડી હવા સાથે પુષ્પોની સુગંધી મળી ચારે બાજુ સુવાસ ફેલાતો હતો. તેવે વખતે શાન્તિદા એક બાજુના ઓટલા ઉપર, એક ખૂણાનો થાંભલો પકડી ઉભી હતી, અને એના હાથમાં મહેન્દ્રનો કાગળ હતો. એ દુઃખી અબળા કાગળ ઉપર વિચાર કરતી અને તે ફરી ફરીને વાંચતી. એમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું.

મ્હારી પૂજ્ય પ્રિય દેવી,

મ્હારા હાથ લખતાં પણ ઉપડતા નથી, મ્હારા અક્ષરો ત્હારા પવિત્ર હાથમાં કેમ આવશે. એ ત્હારા હાથમાં આવે તે શરમભરેલું માની હું લજવાઉં છું, અને અક્ષરો પણ પોતાનું માથું નમાવે છે. શું લખું તે લખવા પણ ખબર પડતી નથી, ચાર દિવસથી આટલું લખું છું ને પછી ફાડી નાખું છું. પણ આજે લખવુંજ એવો ઠરાવ કરી, પ્રભુને સ્મરી કલમ હાથમાં લઉં છું. ક્ષમાશીલ દેવી ! મ્હારી આ હુલડાઇ તું ક્ષમા કરશે ને ! ત્હારા ભાઈ તુલ્ય મ્હારો વ્હાલો મિત્ર વાસુદેવ મ્હારો આ દુઃખના સમયમાં ખરેખરો મદદગાર થયો છે, ને એની સલાહ લઇનેજ હું આ લખવા બેઠો છું. ઓ પવિત્ર આત્મા ! ત્હારા આ ઘરમાંથી નીકળ્યા પછી મકાન

અંધારૂં ઘોર બન્યું છે ને મ્હારી દીપ રેખાને હું ફરીથી શોધવા નીકળ્યો છું. શાન્તિ ! મહાન્ પાપી ગુનાહ પણ દયાળુ પ્રભુ માફ કરે છે ! તો તું પ્રભુની પ્રિય પ્રતિમા મ્હારો આટલો ગુનોહ માફ નહિ કરે ? શુદ્ધ અને મહાજનો પ્રભુના વર્તનને અનુસરે છે. ને તું વિશુદ્ધાત્મા એને યોગ્યજ છે. મ્હારે ખાતર તું પાછી આવ્ય. મ્હારે નહિતો ત્હારાં બે રડતાં છોકરાંની ખાતર તું પાછી ફર. એ બે તરફડતાં બાળકો પોતાના કાલા શબ્દોથી ત્હારી પરપુછ કરી મ્હારૂં કાળજું કાપી નાંખે છે. જગતજન કોઇ કાંઇ જાણતા નથી. માત્ર પાંચ સાત અંગત સંબંધીઓને આ હકીકતની ખરી માહીતિ પડવા માંડી છે અને જો તું પાછી નહિ ફરે તો વાત હો હો થશે. પછી મ્હારી શા દશા ! એક કેવળ વિમળ પત્નીનો ત્યાગ કરનાર પાપી માણુસ જગતમાં મ્હોં કેમ બતાવશે ? ઓ મ્હારી પવિત્ર દેવી ! ન્હાનાં બે ચાર વરસનાં છોકરાં જેવી નિર્દોષ અબળા ! મ્હારો દુઃખીનો પોકાર કાંઇ રીતે ધ્યાનમાં લેજે, ને તું લખીશ ત્યારે હું ત્હને તેડવા આવીશ. વધુ લખાતું નથી. લખતાં આવડતું નથી. શરીર ને મન કંપે છે કે જવાબ આવશે ! ક્ષમાશીલને ક્ષમાજ ઉત્તર હોય. એજ

લી. ત્હારો નિર્દય પાપી

મહેન્દ્ર.

શાન્તિદાએ કાગળનો એક એક શબ્દ ચીપી ચીપીને વાંચ્યો ને તે પુરો થતાં ગડી કરી કવરમાં મુકી પાછો ગજવામાં મૂક્યો. કાન્તા મળવા આવી તે વખતે જે કાગળ આવ્યો તેજ આ હતો. અને આઠ દહાડામાં કોણ જાણે અઠાવીશવાર તેને શાન્તિદા વાંચી ગઈ હતી. પરન્તુ એના મનનો હજી કોઇ પણ જાતનો ચોકસ નિશ્ચય થયો નહોતો. આજે પણ તે કાંઇ નિશ્ચય કરી શકી નહિ. " અરે તેઓ કેટલો શોચ કરે છે, હું અંહી મનની શાંતિ ભોગવુંછું અને તેઓ ત્યાં ન સહેવાય એવું મનનું દુઃખ ભોગવે છે. મ્હેં બે દિવસ વિચાર્યું એનુ કારણ શું ? અન્તે મ્હને બે કારણ જડયાં છે. એકતો હું નિર્દોષ છું, અને બનેલા બનાવમાં માત્ર ભોગ થઇ પડી છું. તેઓ

દોષિત છે અને આ દુઃખી બનાવના કર્તારૂપ છે. માંહીથી મન ડંખતું હશે, અને તે પસ્તાવાનું આ દુઃખ છે. મ્હને તો પ્રભુની હિમ્મત છે અને હવે મ્હેં એ વિષયમાંથી આશ્વાસન લેવા માંડ્યું છે, મ્હારે તે આધાર છે, અને ત્હેમને તે કાંઇ નથી, એટલે હું મનની શાન્તિ ભોગવુંજ ને ? હવે પણું મ્હારે શું કરવું ? પાછી જાઉં ? એકવાર વિના વાંકે હાંકી કહાડી ત્યાં પાછી જાઉં ? ને વળી પાછી કદી એવી ખટપટ નહિં થાય એવી શી ખાત્રી ?"

વિચારમાં ડુબેલી શાન્તિદાને બક્ષીજીએ બુમ પાડી, "શાન્તિ બ્હેન ! શાસ્ત્રીજી પરવાર્યા છે માટે સાંભળવા આવવું હોય તો અંદર આવો." શાન્તિદા સાવધ થઇ, અને એકદમ કાંઇ સૂઝ્યું હોય તેમ લગાર મ્હોટેથી બોલાયું "હા ! હા ! એજ ઠીક છે. હવે મ્હારે શાસ્ત્રીજી સંગાથે બોલવા જરા છુટ થઇ છે. ને જરા વાતનો અણસારો કરી પૂછી લઇશ." કલ્પના કરતી તે માંહીના ભાગમાં ગઇ. વચલા ખંડમાં એક ન્હાની ગાદી ઉપર પાસે બાજઠપર પુસ્તકોનો ગંજ મૂકી શાસ્ત્રીજી બેઠા હતા. શાસ્ત્રીજી ઉમ્મરે પંચાવનેક વર્ષના દેખાવમાં બહુ ગંભીર અને ભવ્ય લાગતા, વિદ્યાનું તેજ મ્હોં ઉપર પ્રકાશતું અને એને વરેલ વિનય પણ પત્ની સાથેજ મ્હોં ઉપર જણાતો હતો. શાન્તિદાએ માંહી આવતાં દૂરથી હાથ જોડયા અને શાસ્ત્રીજીએ "અખંડ સૌભાગ્યવતી ભવ" એમ આશીર્વાદ દીધા. "શાન્તિબાઇ ! કાલનો આપણે કહેલ શ્લોક ત્હમને યાદ હશેજ ત્હેનો અર્થ તો ત્હમે સમજ્યાં છો, પણ આજ હવે તે ઉપર વિવેચન કરી થોડું હું કહીશ." શાસ્ત્રીજી જાતના દક્ષણી બ્રાહ્મણ છતાં ગુજરાતી બોલતાં સારૂં આવડતું.

"હા જી ! આપની ઇચ્છાનુસાર કૃપા કરો" શાન્તિદાએ નમ્રતાથી ઉત્તર દીધો અને મહરાજથી થોડે દૂર જમણે હાથે એક ન્હાના ગાલીચા ઉપર બેઠી. સદાની આનંદી શાન્તિદામાં આ કેવો ફેર ! કદી ગંભીરતાનું નામ પણ ન જાણનાર આ યુવતીમાં કેટલી ગંભીરતા ! અરધો કલાક પણ પુરૂં સ્વસ્થ ચિત્તે ન વાંચનાર આ રમતીઆળ સ્ત્રી બે કલાક સુધી સાંભળવા કેવી આતુરતાથી તૈયાર થઇ ! અમસ્તી કથાઓ વાંચતાં પણ

કંટાળતી આ અબળા અત્યારે કેવો ગંભીર વિષય શ્રવણ કરવા તૈયાર ! અને એ બધું શેને લીધે ! માત્ર એક વખત પડેલા દુ:ખનું આ પરિણામ હતું. દુ:ખ શા શા ફેરફાર નથી કરતું ? બળવાન્ મનના માણસનું મનોબળ એક કલાકમાં કચરી નાંખે છે; તંદુરસ્ત માણસની તંદુરસ્તી એક દિવસમાં બગાડી નાંખે છે. ડાહ્યા માણસોને એક રાતમાં ઘેલા કરી મૂકે છે. આનંદી જનોનો આનંદ એક ક્ષણમાં લુંટી લે છે અને બીજા શા શા ફેરફાર કરવા એ શક્તિમાન નથી ? યુવતીનો સઘળો આનંદી સ્વભાવ દુ:ખે લુંટી લીધો હતો, પરન્તુ ત્હેને બદલે પ્રભુએ એના મનમાં અપૂર્વ શક્તિ મુકી હતી. એક જાય એટલે એની જગા બીજું લે. જગતનો ક્રમજ એવો છે. તે પ્રમાણે શાન્તિદાના રમતીઆળપણાની જગા ગંભીરતાએ લીધી હતી. શાન્તિદાની સ્હામે અને શાસ્ત્રીજીને ડાબે હાથે બક્ષીજી ભીંતે અઢેલી સાંભળવાની ઇચ્છાથી બેઠા હતા. શાસ્ત્રીજી મહારાજે શરૂ કર્યું. આજ બે બીનાઓ વીવેચન કરવાની છે. કાલ મ્હેં રામાયણમાંથી ત્હમને સંભળાવ્યું તે યાદ હશે. ભગવાને જાનકીનો ત્યાગ કેવી રીતે કર્યો તે વાત હવે આજે આવશે પણ પ્હેલાં હું કાલના શ્લોકનું વિવેચન કરી જાઉં. કાલે મ્હેં કહ્યું કે પ્રભુપરાયણ રહેવું. પ્રભુએ સોંપેલાં કર્તવ્યો પૂર્ણ બજાવવાં અને સર્વ રીતે સંતોષમાં રહી સુખી થવું એ ત્રણે વિષયો જુદા પાડી ત્હમને સમજાવું. શાન્તિ બાઇ ! પ્રભુપરાયણ રહેવું એનો સાધારણ અર્થ તો સર્વ કોઇ સ્હમજે છે. પ્રભુને અહર્નિશ સ્મરવા ને પ્રાર્થના કરવી એ એનો સામાન્ય ભાવ છે. પણ ત્હેનું વિશેષ સાંભળો ! જગતમાં સર્વ વસ્તુમાં પ્રભુને નિરખવા. સર્વ એની મીલકત છે એમ માની સંભાળીને વાપરવી. કોઇ રીતે એના જનોનું મન દુ:ખવવું નહિ, એમાં પણ એજ છે એવું માની સર્વના સુખદાયક થવું, દરેક રીતે સ્વભાવ પણ એવોજ રાખવો, ગુણો પણ એવાજ ધારણ કરવા, પ્રભુ વિભુ અને આપણે અણુ તેથી એના જેવા આપણાથી શી રીતે થવાય એ સ્વભાવિક પ્રશ્ન ઉઠે પરન્તુ આપણા માપ પ્રમાણે તો આપણે ગ્રહણ કરી શકીએ ને ? એ સર્વ ગુણોમાં ક્ષમા એ મુખ્ય ગુણ

દરેક મનુષ્યે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. આપણે કોઇની ભુલમાં આવીએ, કોઈક આપણી ભુલમાં આવે એમ જગતમાં એક બીજાના દોષમાં સર્વ કોઇ આવે, પરન્તુ તે ક્ષમાનો ગુણ હોય તો પછી સર્વનું બહુ સરળતાથી ચાલે ને નહીં તો શું પરીણામ આવે તે તો આપણે દૃષ્ટિ આગળજ જોઇએ છીએ ને !" શાસ્ત્રીજી જરા શ્વાસ ખાવા રોકાયા અને શાન્તિદાને પોતાને રૂચતી વાતજ આજે થતી જોઇ મનમાં બહુ હર્ષ થયો. કથા પાછી આરંભાઇ. "હવે બીજું સમજાવું. મ્હેં કહ્યું કે પ્રભુએ સોંપેલાં કર્તવ્યો બરોબર પૂર્ણ કરવાં, એટલે આપણને એણે જે સ્થીતિમાં મૂક્યાં હોય તે સ્થીતિમાં રહી ભાઇ બ્હેન પિતા પતિ પત્ની પ્રજા સર્વને ઉપયોગી થવું, ત્હેમને મદદ કરવી, નીતિનો માર્ગ ગ્રહણ કરી સત્ય પંથે જવું એટલું તો સર્વ સારી રીતે સ્હમજે છે. પરન્તુ મ્હારે એક વાત કહેવી છે તે ત્હમે સાંભળીને ખુશી થાઓ તેવી છે. પ્હેલાં હું જાહેરમાં કથા કરતો ને વાંચતો ત્યારે લોકોને મ્હારાપર બહુ આસ્થા હતી અને ઘણા લોક મ્હને ખાનગી પણ મળવા આવતાં. એક વખત એક માંદો નબળો યુવક મ્હારી પાસે આવ્યો ને બીચારાએ બહુ શોકિત સ્વરથી મ્હારી સલાહ માગી. એનું કહેવું એમ હતું કે એને બે ત્રણ વર્ષથી દમનો રોગ લાગુ પડયો હતો પરણ્યા પછી તરત માંદો પડયો એટલે પત્નીને પણ એ બોલાવી શકતો નહોતો, ઘરમાં પિતા સાથેજ રહેતો અને ઉમ્મર લાયક થવા છતાં ત્હેમને પણ કોઇ રીતે મદદગાર થઇ શકતો નહિ; વળી દવા ઇત્યાદિમાં પુષ્કળ પૈસા વ્યય થતા ને આમ સર્વ રીતે જોતાં એને લાગતું કે પોતે પોતાના કર્તવ્યપરાયણ નથી ને સહુના ઉપકાર તળે દબાઈ જાય છે. પોતે જાણી જોઇ એવું નથી કરતો એમ એ જાણતો છતાં એને બહુ વાર દુ:ખ થતું અને પ્રભુ પોતાની આવી આળસુ કંગાળ જીંદગીથી નારાજ થશે એમ એના મનમાં દૃઢ થયું હતું. ત્હેમાં વળી પત્નીની વિધવા માતા રોજ આવીને જમાઇને વ્હડી જતી ને પોષણ નથી કરતો કહી દબાવતી. એ બીચારો કહેતાં કહેતાં ગળગળો થયો ને મ્હે એને ધૈર્ય આપી સમજાવ્યો. મ્હે એને કહ્યું કે "ત્હારાથી

કાંઇ બનતું નથી તે તું જાણી જોઇ નથી કરતો એમ ત્હારી ખાત્રી છે પછી તું શું કામ બ્હીએ છે ! ત્હારી સાસુ બહુ લ્હડે એમાં ત્હારે શું કામ ગભરાવું જોઇએ ? તું કર્તવ્યનાં બણગાં ફુંકે છે પણ કર્તવ્ય એટલે શું ? પ્રભુ ત્હને આવી તંદુરસ્તી આપે છે ને પછી પાછા સ્હામા લ્હડશે કે ત્હેં કાંઇ કામ કેમ ન કર્યું ? પ્રભુ તે નિર્દય છે કે દયાળુ ! ત્હારા મત પ્રમાણે તો એ નિર્દયને સાથે સમજ વગરનો પણ લાગે છે ને તું ત્હેમાંથી ડાહ્યો જણાય છે. ભાઇ ! કર્તવ્ય તે ન બની શકે તેવું કરવું ત્હેનું નામ નહીં પણ શરીરથી બનતું કરવું, જે વખતે જે સ્થીતિમાં હોઇએ ત્યાં બરોબર રહી તેવું કરીએ તે કર્તવ્ય ગણાય. હાલ તું માંદો છે એ સ્થીતિમાં તું શાન્ત રહી આટલું સહન કરે છે, કોઇને ત્રાસ આપતો નથી, બનતી શરીરની સાચવણી લે છે એ ત્હારૂં કર્તવ્ય." અને આમ કહી મ્હેં બહુ ધીરજ આપી. યુવક બિચારો ભલો હતો તે સહુ ઝટ ધ્યાનમાં ઉતર્યું ને મ્હારો બહુ ઉપકાર માનતો ઘેર ગયો. આ વાત મ્હારે ત્હમને કહેવાની એટલીજ મતલબ કે "કર્તવ્ય ખરેખરાં પોતાની નિર્મિત સ્થીતિમાં રહી ત્હેમને યોગ્ય કામ કરવાં તે, બાકી મ્હોટી મ્હોટી વાતો." પાછા શાસ્ત્રીજી જરા રોકાયા. શાન્તિદાના મનને આ બોધથી બહુ શાન્તિ મળી. કદી કદી પોતાને પણ આવા વિચાર થતા ને ત્હેનો વિણ પ્રશ્નને ઉત્તર મળી ગયો.

"હવે ત્રીજી વાત એકે સર્વ રીતે સંતોષમાં રહી સુખી થવું. જગતમાં સંતોષ જેવું કોઈ સુખ નથી. જે મળે તે ખાઇ, પી, પ્હેરી ફરીને બધી રીતે સંતોષ રાખવા પ્રયત્ન કરવો. આ શીખામણ દેવી સ્હેલી છે, વાત નજીવી છે પણ તે પ્રમાણે બરાબર વર્તન કરી શકાતું નથી. સર્વને ઝીણી બાબતથી માંડી છેક મ્હોટી સુધી અસંતોષજ રહે છે. આ બાબતમાં એમ લાગે કે સહુ સમજે તેવી વાતમાં શું વખત ગુમાવવો ? એતો નજીવું છે. પરન્તુ વિચાર કરતાં સ્હમજાશે કે આપણે કેટલી નજીવી બાબતોમાં અસંતોષી છીએ ને ત્હેને લીધે કેટલાં દુઃખી છીએ. વળી સંતોષથી સુખ પણ કેટલું પ્રાપ્ત થાય છે ? માટે એ બાબત બહુ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. અનુ-

ભવીને એટલું આનંદમાં રહેવું ને એમ કરતાંજ પ્રભુમાં સ્થીર થવાય, પ્રભુનાં સર્વ કાર્યોની ખુબી જણાય ને ત્હેના ઉપકાર પણ સમજાય; માટે બાઇ! સહુએ એ રીતે વર્તવા પ્રયત્ન કરવો. ત્હમે ડાહ્યાં છો સમજુ છો ને વાંચ્યું છે પણ ઘણું એટલે હવે વધારેની જરૂર નથી પણ વિવેચનમાં આવ્યું એટલે કહ્યું" શાસ્ત્રીજીએ વિવેચન પુરૂં કરતાં કહ્યું "હવે હું દસેક મિનિટ વિશ્રામ લઈ પછી રામાયણની કથા શરૂ કરૂં." કહી શાસ્ત્રીજી જરા ભીંતને અઠંગી વિશ્રાન્તિ લેવા સુતા ને શાન્તિદા સાંભળેલનું મનન કરવા બેઠી. થોડીવાર આખા ઓરડામાં શાન્તિ ફેલાઇ અને તે પાછી શાસ્ત્રીજીએ તોડી.

"બાઇ હું તૈયાર છું કહો તો શરૂ કરૂં" શાન્તિદાએ હા કહી અને શાસ્ત્રીજીએ શરૂ કર્યું "આજે હું ઉત્તરકાણ્ડમાંથી કથા કહીશ. શ્રીરામચંદ્રજી અયોધ્યા પાછા પધાર્યા પછી આ હકીકત બનેલી છે. મ્હેં હરિગીતમાં ટુંકામાં સાર કર્યો છે તેમાંથી વચ્ચે વચ્ચેથી કહીશ.

હરિગીત.

અતિ સુખમાં વસતા પતિએ દુત મુખથી સાંભળ્યું,
ધોબી કરે નિંદા સતિની દુઃખથી મન બહુ બળ્યું;
પણ કીર્તિ કુળની લાજ ખાતર સ્વામીએ તજવા સતિ,
સમજાવી મોકલી વન વિષે નિર્દોષ પત્નિને પછી.

× × × × ×

શાન્તિદાને બરોબર યાદ આવ્યું. છેલ્લે દિવસે ત્યાગ વખતે પતિએ કહેલ હતું કે રામચંદ્રજીએ પણ આબરૂ વાસ્તે તો પત્ની ત્યજી હતી. અબળાનું હૈયું ધડકવા મંડયું.

વનમાંહિ વિચર્યા દીયર ભાભી, ના લહ્યું સતિએ કંઇ,
ને વીર લક્ષ્મણ રોઇ હૃદયે, કહે બધું સતિને સહી;
સુણતાં તજી છે રામચન્દ્રે જાનકી તુટી પડી,
ને કેળ વૃક્ષની જેમ ભાભી દીયરના પગમાં પડી—

પોતે ત્યાગની રાત્રે પડી હતી તે યાદ આવ્યું. દીયર તો નહિ પણ પતિ જાતેજ ત્યાં હતા તેઓને દયા ક્યાં હતી ! દુઃખીની આંખમાંથી અશ્રુ ઝર્યાં,

અન્તે પછી આણી ધીરજ સીતા વધાં રડતાં અતિ,
ઓ દીયર વ્હાલા ! દોષ શો ? શાને તજે મુજને પતિ ?
મ્હેં ત્યાં બતાવ્યું સર્વને પ્રત્યક્ષ મ્હારૂં સતિપણું;
તો એ વીરા શા કાજ આવું મ્હેણું હું આજે સુણું ?

× × × × ×

એ અપરાધ પોતાને માથે પણ આવ્યો હતો. કદી સ્વપ્ને પણ અન્ય પુરૂષની છાયા સુદ્ધાન્ત ન લઇ ગયલી પત્નીને માટે પતિ એ રીતે પણ શંકાશીલ થયો હતો. શું પુરૂષોનાં હૃદય એવાં છે ? કહેવત છે કે કમળો થયો હોય તે પીળું દેખે. શું પોતાનામાં એવા દોષ હોય છે કે પતિ પત્નિને પણ એવી જુએ છે.

હું માનું છું મુજ સ્વામી આજ્ઞા જાઓ બન્ધુ ઘર ભણી.
કહેજો સહેશે સર્વ એ વ્હાલા થશો ન દુઃખી જરી;
તમ કીર્તિ સારૂ જે કરો તે માન્ય છે મ્હારે સહુ,
છે આપ પ્રીતિ મુજ ઉપર એ સર્વ માનું ને લહું.
નવ શોક કરશો લેશ પણ સીતા સદા સંભારશે,
શ્રીરામ નામ જપી સદા એ ત્રણ ભુવન જગાડશે;
ને દાસીને પણ એક ખુણે હૃદયમાં રાખી સદા,
કરજો સદા શુરવીર વ્હાલા કાર્ય સહુને સુખદા.
લક્ષ્મણ વીરા જાએઃ ત્હમે થાઓ દુઃખી નહિ લેશરે,
આ બ્હેની હતભાગી ત્હમારી આશીષો ત્હમનેજ દે.

× × × × ×

શાસ્ત્રીજીનું ધ્યાન ગાનમાંજ હતું એટલે એમણે શાન્તિદાનું દુઃખ જોયું નહિ પરન્તુ બક્ષીજીએ રોતાં જોઇ બરોબર પોતાને બંધ બેસ્તી હકીકતથી

એ દુઃખી થાય છે, એ સમજ્યા ને તેથી એ ફેરવવા એણે શાસ્ત્રીજીને સુચવ્યુ " શાસ્ત્રીજી ! હવે જમવાનો વખત થયો છે માટે આપણે અહી બંધ રાખીએ તો કેમ ! " શાસ્ત્રીજીએ હા કહી અને પુસ્તક નીચે મૂક્યું. પોતાની જેમજ સીતાજીનો ત્યાગ પણ વિના અપરાધે થયો હતો ને તે ત્હેમણે પણ સહ્યોજ હતો. પ્રશ્ન શાન્તિદાએ શાસ્ત્રીજીને પુછવા ધાર્યું " શાસ્ત્રીજી મહારાજ ! ત્યાગ પછી તરતજ કદાચ રામચંદ્રજીએ સીતાજીને પાછાં તેડાવ્યાં હોત તો તેઓ જાત કે ? "

" બાઇ ! એ પ્રશ્ન જરા આકરો છે ને સહુ સહુનાં જુદાં જુદાં મન ઉપર આધાર રાખે છે. એટલે એમણે એ કર્યું હત કે નહિ તે કેમ કહેવાય પણ રામચન્દ્રજીએ જે કર્યું તે દૃઢ નિશ્ચય કરીનેજ કરેલું એટલે એમાં કાંઈ થાયજ નહિ. ગમે તેટલું દુઃખ ત્હેમને મનનું ખમવું પડયું પરન્તુ એતો પોતાના નિશ્ચયને લીધે પોતાનો આ પ્રશ્ન જવાબ વિનાનોજ રહી ગયો, એનો નિર્ણય આવી શકયો નહિ અને શું કરવું તેનો પણ તોડ મનમાં કહાડી ન શકી. " હાલતો કાંઇ નથી જો વળી બીજો કાગળ આવશે તો આગળ વીચારીશ. નહિ તો આજ રાત્રે એકાન્તમાં પ્રભુને સ્મરીને એના નિર્ણયનો વિચાર કરવા બેસીશ; પછી જે પ્રેરણા થશે તે કરીશ " વિચારતી તે ઉભી થઇ અને શાસ્ત્રીજીને જમવા આવવાનું કહી પોતે અગાડીથી તૈયારી કરવા રસોડા ભણી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

સમાધાન.

Perfect I call thy plan,
Thanks that I was a man.
Maker, remake, complete,
I trust what thou shalt do.

Browning.

પ્રભાતનો ૭ વાગ્યાનો વખત હતો. ધુમસ હજી પુરી દૂર થઇ ન હતી. ન્હાના ન્હાના ડુંગરો અને ઉંચા પર્વતો ઉપર ધુમસ ફરી વળેલ હતી. ને માંહી ઉંચા લીલાં ઝાડ જરા જરા ડોકીયું કરતાં હતાં. બાગ બગીચાની શોભા આ સમયે અપૂર્વ બની હતી. દરેક જાતનાં પુષ્પ અત્યારે સારી રીતે ખીલ્યાં હતાં, અને એનાં ન્હાનાં કુણાં પાંદડાં ઉપર ઝાકળનાં બિન્દુ છીપમાં મોતી જેમ શોભતાં હતાં. બહુજ ઠંડો ધીમો વાયુ ચારે તરફ પ્રસરતો અને તરતનાં ઉઠેલાં પક્ષીઓ માળામાં કીલકીલાટ કરતાં. ત્યાં અચાનક પૂર્વ દિશામાંથી ભાનુ પોતાની રશ્મિરૂપી દળને આગળ કરતો પ્રકટયો અને સર્વ વસ્તુની શોભામાં દૈવી શોભા વધારી. ધુમસે નાશીને ખસવા માંડયું. અને બધે પ્રકાશરૂપ સુખ ફેલાયું. સૂર્યનારાયણના ઉદયની સાથેજ આપણા જાણીતા બંગલામાંથી શાન્તિદારૂપ વિજળી ચમકી, અને પૂર્વ દિશામાં સૂર્ય તેમ ઘરના મુખ્ય દ્વારમાં આ અબળાએ દેખાવ દીધો. પાંચ સાત મીનીટ તે કુદરતી સૌંદર્ય નિહાળતી દ્વારમાં ઉભી પરન્તુ પછી કંઇક યાદ આવવાથી, " હા ! ખરે ! શાસ્ત્રીજી રાહ જોતા હશે, ચાલ પુષ્પની ઉતાવળ કરૂં" એમ ગણગણતી તે યુવતી મકાન ઉપરથી બાગમાં ઉતરી. બાગ ન્હાનો હતો છતાં શાન્તિદાએ ત્યાં આવ્યા પછી પુષ્પોના છોડ વિગેરે સારૂં

વવડાવ્યું હતું. એટલે પુષ્પ ઠીક થતાં. ખાસ કરીને ગુલાબ ને ગુલછડી ઘણુાંજ ઉતરતાં. શાન્તિદાના હાથમાં એક નાજુક ઘાસની ગુંથેલી છાબડી હતી અને પુષ્પો તોડીને ત્હેમાં નાંખતી. હાથેથી પુષ્પ તોડતી, પરન્તુ મનમાં પ્રાર્થનાનાં પદો ગાતી હતી. એ અત્યારમાં ન્હાઇ ધોઇ સ્વચ્છ થઇ હતી, અને પુષ્પ શાસ્ત્રીજી મહારાજ પૂજા કરતા ત્હેમને સારૂં એકઠાં કરતી હતી. બાળાએ પદ ગાવાનું મૂકી કંઇ શાસ્ત્રીજી પાસેથી શીખેલ સ્તોત્ર શરૂ કર્યું અને

ननु प्रसन्नः सकृदेव नाथ
तवाहमस्मीति च याचमानः।
तवानुकंप्यः स्मर तत् प्रतिज्ञा
मदेक वर्ज्यं किमिदं वृतंते॥

એ શ્લોક જરા વધારે મ્હોટેથી સ્પષ્ટ સ્વરથી ઉચ્ચારતી હતી તેવામાં પછવાડેથી આવી કોઈએ એને ખભે હાથ મુકયો અને “ પ્રભુએ ત્હને વિસારી જ નથી તું એની સ્મૃતિમાં જ છે ” એમ કહ્યું. શાન્તિદા ઘણીજ ચમકી અને સ્વરથી ઓળખતાં પાછું ફરી જોતાં ત્હેણે એક ન ધારેલ આકૃતિ સ્હામે ઉભેલી જોઇ. શાન્તિદાના ગોરા મ્હોં ઉપર પ્રથમ એકદમ લાલાશે હુમલો કર્યો અને તે જતાંજ છેક ફીકાશ ત્યાં પ્રસરી. ત્હેનું આખું શરીર ધ્રુજતું હતું, ત્હેની છાતીમાં અજબ ધડકારો થતો હતો અને આવા ઠંડા વખતમાં પણ ત્હેના શ્વેત કપાળ ઉપર પરસેવાનાં બિન્દુ ઝામ્યાં હતાં સ્હામે ઉભેલ માણસ બીજો કોઇ જ નહિ પણ મહેન્દ્ર જાતે હતો. પત્નીને તેડવા, પોતાના અપરાધની ક્ષમા યાચવા, તે સ્હામેજ ઉભો હતો. દૃઢ મન કરી આવ્યો હતો છતાં એને પણ કાંઇ ઓછો ગભરાટ નહોતો થતો. એની પત્નીનાં ચક્ષુ સ્હામાં એ પોતાનાં ચક્ષુ મેળવી શકતો નહિ, અને નીચી નજર નાંખી તે સ્વસ્થજ ઉભો. બન્ને થોડીવાર ચુપ રહ્યાં, પણ પાછું શરૂ પતિએજ કર્યું.

“ શાન્તિ ! ક્ષમાની યાચના કરી, તે મેળવી, મ્હારી ગૃહલક્ષ્મીને પાછી એને ત્યાં લઇ જવાની ઇચ્છાથી હું આજે આવ્યો છું. ”

" પધાર્યા તો ભલે ! પણ ક્ષમા આપવાને હું યોગ્ય નથી. "

" શાન્તિદા ! મ્હારી પૂજ્ય દેવી ! હજી પણ મનનો રોષ ઓછો થયો લાગતો નથી. "

" આપ ઉપર મ્હને રોષ ચહડયોજ નથી. રોષ ચ્હડાવવા મ્હારો હક પણ ના કહેવાય." શાન્તિદાએ જરા વિવેકથી જવાબ દીધો.

" અરે મ્હારા પ્રભુ ! આ શું ? શાન્તિ, મ્હારા સ્હામુ ન આમ જુદાઇ રાખી ન બોલ.

" પ્રભુ શીવાય મ્હારે હવે અંગત પરિચીત કોઇ છેજ નહિ " બો-લતાં અશ્રુ ઉભરાયાં.

" પણ ક્ષમા તો ગમે તે રીતે આપવી જ પડશે. એ દયાની પ્રતિમા જે બાબતની પ્રભુ પણ ના ન પાડે તે દયા તું મ્હને આપ્યા સિવાય હાંકી કહાડે છે. "

શાસ્ત્રીજીએ ગઈ કાલેજ કહેલું પાછું આવ્યું. અને ક્ષમાનો ગુણ ગ્રહણ કરવો જ એમ તે વખત કરેલો નિશ્ચય સ્મર્યો.

" આપ મ્હારા કાંઈ ગુનાહમાં નથી આવ્યા છતાં શું કામ ક્ષમા યાચો છો ? " અબળાએ ચતુરાઈથી પૂછયું.

" જીંદગીને અન્તે પણ પ્રભુના ધામમાં માફ ન થાય એવા મહાન ગુનાહમાં હું આવ્યો છું. પણ મ્હને ના ટળવળાવ. તું સર્વ જાણે છે. દેવી ! એ અમીઝરતા શબ્દો દૈવી મુખમાંથી કહાડ." પતિની આજીજી જોઈ પત્નીને બહુ લાગ્યું, અને ત્હેણે ધીમા મંદ સ્વરે કહ્યું.

" જો આપ મ્હારા કાંઇ એવા ગુનાહમાં આવ્યા હો, જો ક્ષમા વિના આપના હૃદયને શાન્તિ નજ મળતી હોય તો મ્હારી ખરા અંતઃકરણથી સત્ય ક્ષમા છે. જ્યાં હોઇશ ત્યાંથી પ્રભુને પણ ત્હેને સારૂ વિનવ્યા કરીશ, ને હૃદયથી પણ ક્ષમા ઝરશે. "

" શાન્તિ ! મ્હારી વ્હાલી કોકીલા ! ત્હારો આનંદી ટહુકો ક્યાં ખોવાયો ને એને બદલે આ શો ફેરફાર ? "

" મ્હારો આનંદી ટહુકો લઇ લેનારને ખબર છે કે એ ક્યાં છે ! મ્હારૂં સર્વ ગયું પરન્તુ હું મનની શાન્તિ બહુ ભોગવું છું. " અબળાએ તુટતે હૃદયે જવાબ દીધો. અને તે પતિના હૃદયમાં તીર પેઠે વાગ્યાં.

" લેનાર તે પાછો આપવા આવ્યો છે, તે સર્વ મર્યાદા દુર કરી લે "

" આપેલી વસ્તુ ફરી લેવી એ મ્હારો ધર્મ નથી. હું જે કરૂં છું તે પૂર્ણ વિચાર્યા પછીજ કરૂં છું ને તેથી એમાં ફેરફાર કરવાપણું આવતું નથી " યુવતિએ જરા અભિમાનથી કહ્યું.

" મ્હારા કાળજાના તો ચુરેચુરા થાય છે મે શાન્તિ ! કેમ તું આ-ટલી શાન્તિ રાખી બોલે છે ? "

" પ્રભુને ખબર " અંદરથી ધ્રુજતી હૃદયથી રોતી, પત્ની બોલી.

" અરેરે મારે એકને માટે નહિ પણ ત્હારાં બે કળકળતાં બાળકો જેઓ રૂદન બંધ નથી કરતાં ત્હેમને ખાતર પણ ત્હારૂં હૃદય નથી બળતું ને તું સંતોષમાં રહેછે. "

" થાય છે કે નહિ તે સર્વ સાક્ષી સર્વેશ્વર જુએ છે. " બોલતાં શાન્તિદાની સર્વ હિમ્મત તુટી અને પતિ સંગાથે બળતા મને બ્હારથી બહાદુર દેખાવે વાત કરતી આ દુઃખી અબળા નવધાર આંસુએ રડતી ત્યાં ઘાસ ઉપરજ પડી, અને પડતી પત્નીને ઝીલી મહેન્દ્ર એનું મસ્તક ખોળામાં લઇ સમજાવતો ઘાસ પરજ બેઠો.

*　　*　　*　　*

ઉપર લખેલી બીના બન્યાને ત્રણેક મહીના થયા છે. વસંતપંચમીનો દીવસ છે. પુનામાં આવેલા મહેન્દ્રના બંગલામાં ધામધુમ ચાલી રહી છે. સાંજનો વખત છે ને બગીચામાં ખુરશીઓ ટેબલો મુકી દીધાં છે. એક

મ્હોટા ટેબલ ઉપર મેવા મીઠાઇના ખુમચા, ન્હાના પ્યાલા, અને પાનસોપારીની રકાબીઓ શોભી રહી છે. એક ટેબલપર જુદાં જુદાં પુષ્પની છાબડીયો ભરીને ગોઠવેલ છે. એકપર અત્તર ગુલાબજળ એમ બ્હેકી રહ્યાં છે. મીજબાનો આવે છે. ને જાય છે. આજે મહેન્દ્રની વર્ષગાંઠનો આ ઉત્સવ છે. મેળાવડો ઇંગ્રેજી ઢબ ઉપર કરેલો હોવાથી પુરૂષ સ્ત્રીઓ એકઠાંજ છે. પણ સ્ત્રીઓ જાતિસ્વભાવ પ્રમાણે અળગી રહી જુદી બેસીનેજ વાતો કરે છે. બગીચો આનંદથી હર્ષી મચી રહ્યો છે. શાન્તિદા સર્વની વચમાં એક દેવી જેમ દીપે છે. પ્હેલાનો રમતીયાળ આનંદ એના મ્હોં ઉપર નથી, પણ તે છતાં સુખની છાપ બહુ સારી ઝળકે છે. સહુની સંગાથે હસતી હસતી વાત કરતી તે બધાંને ખુશ કરે છે. ને મહેન્દ્ર સર્વ જોતો પોતાનાં ભાગ્યને ધન્યવાદ આપતો મગ્ન થાય છે. એક પછી એક સર્વ પરોણા વિખેરાયા. વાસુદેવ શાન્તિદાને આગલા બનાવ સંભારી ધૈર્ય સારૂ શાબાશી આપતો ચાલ્યો ગયો અને કાન્તા પણ સખીને ખરા મનથી આશીષો દેતી રજા લઇને ચાલી નીકળી. થોડીવારમાં તો બાગમાં પતિપત્ની અને બે છોકરાંજ રહ્યાં. પ્હેલાં કુમાર દોડતો પાસે આવ્યો. "શાન્તિ બ્હેન! બહુ મઝા આવી હોં! ત્હમે નહોતાં ત્યારે પિતાજી તો આવું કાંઇ કરતા નહિ ને રોવા બેસતા." એણે પોતાના મધુર સ્વરથી કહ્યું.

"હોય ભાઇ કોઇક વખત એમ પણ હોય પણ મ્હારા બાલુડા ઠંડકમાંથી અંદર જા ને ભણવા બેશ." કહી માતાએ બાળકને તેડી, ચુંબન લઇ વિદાય કર્યો. અને કુમારી પાસે આવી "આજ મઝા તો બહુ આવી પરન્તુ મ્હને તો ત્હમે હું ઇન્દુભાઇ ને કુમાર એટલાં હોઇએ ત્યારે મઝા આવે. ત્હમે ન્હોતાં ત્યારે તો ઘર કરડવા આવતું. શાન્તિ બ્હેન! ફરી એવાં માંદા તો નહિ પડોને!" નિર્દોષ કુમારીકાએ પૂછ્યું.

"પ્રભુ કદી એવો વખત ન આપે. જા તું કુમાર પાસે" કહી પુત્રીને પ્રેમથી આલિંગન દઇ માતાએ અંદર મોકલી. હવે માત્ર પતિ પત્નીજ એકલાં રહ્યાં.

"જોયું શાન્તિ! હવે આ બાળકોને હું વધારે ઉપયોગી કે તું!"

"સહુ વગર ચાલે. એતો બે દહાડા લાગે પછી પાછું બધું નિયમીત."

"હું આજે પ્રભુનો શો ઉપકાર માનું! મ્હારી વૃત્તિ સદા સ્થીર રાખે એજ મ્હારી પ્રાર્થના છે." પત્નીના પાછા આવ્યા પછી પ્રભુને વધુ ઓળખવા માંડેલ પતિએ કહ્યું.

"પ્રભુ કોઈની પ્રાર્થના પાછી વાળતોજ નથી, એણે ધાર્યું થાય છે. બધી રીતે ધૈર્ય રાખીએ તો સુખ.

નમે જ્યારે ચ્હડે વર્ષા, રહેવું છત્રની તળે,
સમો થાતાં વિખરાશે, સૂર્ય તાપ સદા મળે.-

શાન્ત ગંભીર શાન્તિદાએ મીઠું સ્મિત કરતાં કહ્યું.

"હા! સદાજ મળે. મ્હારી અંતઃકરણની મૂર્તિ હવે મ્હારાથી એક ક્ષણ પણ વ્હેલી ન મુકાય" કહી પતિએ પત્નીનું માથું છાતીસરસું ચાંપ્યું.

